Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

HARPUT ULU CAMİİ

Heval Şimşek

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2010

HARPUT ULU CAMİİ

Heval Şimşek

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2010

KABUL VE ONAY

Heval ŞİMŞEK tarafından hazırlanan "Harput Ulu Camii" başlıklı bu çalışma, 24. 06. 2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN (Başkan-Danışman)

Doç. Dr. S. Mustafa AKPOLAT

Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP

Doç. Dr. Yunus KOÇ

Yrd. Doç. Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

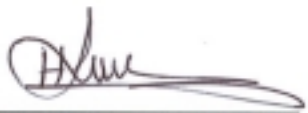
Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

■ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

24. 06. 2010

Heval Şimşek

ÖZET

ŞİMŞEK, Heval. Harput Ulu Camii, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Elazığ ilinin eski merkezi olan Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde, bugünkü Elazığ il merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda yer alır.

Paleolitik Çağ'dan 19. yüzyılın ikinci yarısına değin önemli bir yerleşim statüsünde olduğu görülen kentte, Malazgirt Savaşı'ndan sonra ilk egemen Türk gücü Çubukoğulları Beyliği olmuş, ardından Artukoğlu Belek Gazi tarafından Artukluların Harput kolu yine aynı bölgede kurulmuştur.

Elazığ İli, Merkez, Harput/Camii Kebir/Ulu Camii Mahallesi'nde, Harput Kentsel Sit Alanı içerisinde bulunan Harput Ulu Camii, Türk hakimiyetinin erken dönemlerinde inşa edilmiş ve kentin en anıtsal camisi olma özelliğini bugüne kadar korumuştur. İnşa kitabesi bulunmayan yapının kesin yapım tarihi ve banisi bilinmemektedir.

Yapının tarihsel öneminin ve tarihlendirme sorununun yanı sıra, özellikle farklı plan tasarımı ve Anadolu'da İran etkisi yansıtan iki örnekten biri olması önem taşır.

Bir Artuklu yapısı olduğu düşünülen Harput Ulu Camii'nin, Harput'un Çubukoğulları hakimiyetinde bulunduğu 12. yüzyıl başı, hatta 11. yüzyıl sonuna bile tarihlenebileceği önerilmektedir. Ancak hangi dönemde inşa edilmiş olursa olsun farklı açılardan hem Büyük Selçuklu, hem de Artuklu mimarilerinin özelliklerini yansıtan yapı, geçirdiği onarımlar nedeniyle özgünlüğünü ve evrelerine ilişkin fikir verebilecek izlerini tümüyle yitirmiş durumdadır.

Bu çalışmada; Harput Ulu Camii'nin yapı tipi, malzeme-teknik ve süsleme özellikleri açısından, öncelikle Artuklu mimarisi içindeki yeri belirlenerek daha sonra Anadolu'daki ve Anadolu dışı kültür çevrelerindeki benzer örneklerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Günümüze ulaşan en erken tarihli belgelenmiş durumundan bugüne, tanımlayıcı unsurlarının "*planda mihraba paralel sahın düzeni, mihrap önü kubbesi, revaklı iç avlu ve avluya açılan eyvanlar; cephelerde durağanlık; tuğlanın inşa malzemesi olarak da kullanımı* " olduğu görülen Harput Ulu Camii, mimari özellikleriyle Artuklu mimarisinden farklı bir noktada durmakta, buna karşılık Büyük Selçuklular'dan gelen doğu etkisini yoğun olarak yansıtmaktadır. Daha geç tarihli Anadolu camileri arasında benzerlik taşıyan örnekler ise kısmen aynı kaynaklardan beslenmiş, ancak farklı etkiler altında, farklı arayışlar sonucu sentezlere ulaşmış olmalıdırlar.

Anahtar Sözcükler

Artukoğulları Beyliği, Elazığ, Fırat Havzası, Harput, Malatya, Ulu cami, mihraba paralel sahınlar.

ABSTRACT

ŞİMŞEK, Heval. Harput Great Mosque, Master's Thesis, Ankara, 2010.

Harput, the old province center of Elazığ, takes place in the Upper Euphrates section of Eastern Anatolia Region, at 5 km. north-east of today's center of Elazığ.

After the Malazgirt War Çubukoğulları Principality has become the first Turkish ruling power in the city, which has seemed to be in an important settlement status from Paleolithic Era till the second half of 19th century, again in the same region the Harput branch of the Artukid dynasty has been established by Belek Gazi.

Harput Great Mosque, located in Elazığ province, Center, Harput/Camii Kebir/Ulu Camii Quarter, inside the Harput Urban Protected Area, has been built during the early periods of Turkish sovereignty and has maintained the feature of being the most monumental mosque of the city until today. The exact date of construction of the mosque, of which the inscription doesn't exist, is unknown.

In addition to the historical significance and dating problem of the structure, especially its differential plan design and being one of the two samples in Anatolia that reflects Persian influence, has importance.

It is suggested that the Harput Great Mosque, which has been tought to be an Artukid structure, can be dated to the beginning of 12th even to the end of 11th century when Harput was under Çubukoğulları sovereignty. But no matter whenever has been constructed, the mosque, reflects features of both The Great Seljuks and Artukids architecture, has completely lost the originality and traces that may give any idea about its construction phahes.

In this study; it is tried primarily to determine the place of Harput Great Mosque in Artukid Architecture and then to analyze comperatively with the Anatolian and non-Anatolian culturel environment, in point of structure type, material-technique and decoration features.

Harput Great Mosque, which is seen to have defining elements as “paralel aisles to mihrab in plan, dome in front of mihrab, courtyard with arcades and eyvans open into the courtyard, stabily of the façades, usage of brick as construction material besides decoration”, differentiate from Artukid Architecture in point of architectural features, despite it reflects the Eastern influence of The Great Seljuks intensely. As for the similar samples among late Anatolian mosques, have had to be related partly with the same sources, but had to synthsize them under different influences.

Key Words

Artukid Dynasty, Elazığ, the Euphrates Basin, Harput, Malatya, Great mosque, parallel aisles to mihrab.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY……....i
BİLDİRİM……ii
ÖZET……iii
ABSTRACT……...v
İÇİNDEKİLER……vii
ŞEKİL LİSTESİ ……..……ix

1.GİRİŞ ……..1
1.1. Konu ve Amaç ……1
1.2. Yöntem ……..……..1
1.3. Konuyla İlgili Araştırma ve Yayınlar……...……4
1.3.1. Seyahatnameler ……4
1.3.2**.** Yayınlar ……4

2. HARPUT……..……...……8
2.1. Coğrafi Durum ve Tarihi Yapıların Dağılımı…….....8
2.2. Tarihçe ……...……....17
2.2.1. Türk Fetihleri Öncesi ……...17
2.2.2. Türk Fetihleri ve İlk/Erken Türkmen Beylikleri Dönemi ……....21
2.2.3. Anadolu Selçuklu Döneminden Osmanlı Hakimiyetine ……..27
2.2.4. Osmanlı Hakimiyetinden Günümüze ……..32

3. KATALOG……36
3.1. Yapının Yeri ve Adı …….....36
3.2. Yapıyla İlgili Kaynaklar ……36
3.2.1. Kitabeler …….....36
3.2.2. Vakfiye…….....57
3.2.3. Tapu Tahrir Defterleri …….....57
3.3. Yapım Tarihi ve Banisi ……....58
3.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu …….59

3.5. Tanıtım ……...73
3.5.1. Plan ……...73
3.5.2. Dış Tanıtım……75
3.5.3. İç Tanıtım ……87
3.5.4. Malzeme ve Teknik…….....101
3.5.6. Süsleme……107

4. DEĞERLENDİRME ……..116
4.1. Yapı Tipi……117
4.2. Malzeme ve Teknik ……132
4.3. Süsleme ……135

SONUÇ ……..……..139
KAYNAKÇA……...141

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Harput ve yakın çevresi coğrafyası (Danık, 1995)
Şekil 2: Elazığ ve çevresi, siyasi haritası
Şekil 3: Elazığ ve çevresi, fiziki haritası
Şekil 4: Harput şehir planı (Sengün, 2006)
Şekil 5: Harput, güneybatıdan genel görünüm
Şekil 6: Harput Ulu Camii minaresinden Harput Kalesi ve valilik tesisi binası
Şekil 7: Harput Ulu Camii minaresinden Harput görünümü
Şekil 8: Harput Ulu Camii minaresinden Sara Hatun ve Kurşunlu Camileri
Şekil 9: Sara Hatun Camii
Şekil 10: Kurşunlu Camii
Şekil 11: Harput meydanı
Şekil 12: Harput, meydandan Ulu Camii görünümü
Şekil 13: Ulu Camii minaresinden Harput
Şekil 14: Ulu Camii minaresinden Mansur Baba Türbesi
Şekil 15: Mansur Baba Türbesi
Şekil 16: Mansur Baba Türbesi'nden Ulu Camii
Şekil 17: Ulu Camii minaresinden Diyanet Eğitim Merkezi
Şekil 18: Ulu Camii minaresinden Şefik Gül Kültür Evi
Şekil 19: Şefik Gül Kültür Evi
Şekil 20: Alacalı Camii
Şekil 21: Ağa Camii
Şekil 22: Arap Baba Türbesi
Şekil 23: Hoca Hamamı
Şekil 24: Harput meydanına giden yol
Şekil 25: Anadolu'da ilk yerleşimler haritası
Şekil 26: 10.-11. yüzyıllarda Anadolu siyasi haritası
Şekil 27: 11.-13. yüzyıllarda Anadolu, siyasi haritası
Şekil 28: Ortaçağda Harput Kenti restitüsyon denemesi (Danık, 1995)
Şekil 29: 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun illeri haritası
Şekil 30: 20. yüzyıl başında Harput
Şekil 31: 20. yüzyıl başında Harput

Şekil 32: 19. yüzyıl sonunda Harput
Şekil 33: Avludan kuzey revağa bakış
Şekil 34: Revak kemerleri arasında, kitabe
Şekil 35: Vergi kitabesi
Şekil 36: Batı kapı, dış bordürler ve kuşatma kemeri
Şekil 37: Batı kapı kuşatma kemeri alınlığındaki onarım kitabesi
Şekil 38: Harput Ulu Camii minberi
Şekil 39: Minberin taht altının doğudan görünüşü
Şekil 40: Minberin taht altının batıdan görünüşü
Şekil 41: Minberin taht altında doğuda yer alan kitabe
Şekil 42: Minberin taht altında batıda yer alan kitabe
Şekil 43: Minberin doğudan görünüşü
Şekil 44: Minberin doğudan görünüşü
Şekil 45: Minber kapısının doğu sövesinde dış yüzde yer alan kitabe
Şekil 46: Minberin batıdan görünüşü
Şekil 47: Minber kapısının batı sövesinde dış yüzdeki kitabe
Şekil 48: Minber kapısının alt bölümü
Şekil 49: Minber kapısının doğu kanadında altta yer alan kitabe
Şekil 50: Minber kapısının üst bölümü
Şekil 51: Minber kapısının doğu kanadında üstte yer alan kitabe
Şekil 52: Minber kapısının batı kanadında üstte yer alan kitabe
Şekil 53: Minber kapısının alt bölümü
Şekil 54: Kapının sağ kanadında altta yer alan kitabe
Şekil 55: Minber merdiveninin doğu korkuluğu
Şekil 56: Doğu korkuluğun dış yüzünde yer alan kitabe
Şekil 57: Minber merdiveninin doğu korkuluğu, aynalık ve süpürgelik
Şekil 58: Doğu korkuluğun alt kısmındaki kitabe
Şekil 59: Kitabeden ayrıntı
Şekil 60: Minber, doğu aynalık, korkuluk ve taht altı
Şekil 61: Taht altı ile aynalık ve korkuluğu ayıran dikey şeritte yer alan kitabe
Şekil 62: Minber merdiveni batı korkuluk
Şekil 63: Korkuluğun üst kısmında yer alan kitabe

Şekil 64: Korkuluğun alt kısmında yer alan kitabe
Şekil 65: Minberin taht altının batıdan görünüşü
Şekil 66: Taht altı ile aynalık ve korkuluğu ayıran dikey şerit ve yüzeyindeki kitabe
Şekil 67: Minberin doğu süpürgelik kısmı ve yüzeyinde yer alan kitabe
Şekil 68: Harput Ulu Camii planı, 1965 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 69: Harput Ulu Camii planı, 2009 (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 70: Harput Ulu Camii, batı cephe çizimi, 1965 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 71: Harput Ulu Camii, batı cephe çizimi, 2009 (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 72: Batı cephe, nişin kuzeyi, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 73: Batı cephe, nişin kuzeyi, 2009
Şekil 74: Harput Ulu Camii, kuzey cephe çizimi, 1965 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 75: Harput Ulu Camii, kuzey cephe çizimi, 2009 (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 76: Kuzey cephe, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 77: Kuzey cephe, 2009
Şekil 78: Harput Ulu Camii, güney cephe çizimi, 1965 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 79: Harput Ulu Camii, güney cephe çizimi, 2009 (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 80: Güney cephenin doğusu, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 81: Güney cephenin doğusu, 2009
Şekil 82: Batı cephe, giriş kapısı, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 83: Batı cephe, giriş kapısı, 2009
Şekil 84: Doğu cephe, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 85: Doğu cephe, 2009
Şekil 86: Güneydoğudan görünüş, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 87: Güneydoğudan görünüş, 2009
Şekil 88: Kuzeydoğudan görünüş, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 89: Kuzeydoğudan görünüş, 2009
Şekil 90: Batı cephe, niş ve minare 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 91: Batı cephe, niş ve minare, 2009
Şekil 92: Çatı, son onarımdan önce (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 93: Çatı, son onarımdan sonra
Şekil 94: Doğu kapı, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 95: Doğu kapı, 2009
Şekil 96: Son cemaat yeri, mihrap, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 97: Son cemaat yeri, mihrap, 2009
Şekil 98: Harim, mihrap, onarım öncesi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 99: Harim, mihrap, 2009
Şekil 100: Kubbe, içten görünüş, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 101: Kubbe, içten görünüş, 2009
Şekil 102: Harim, kuzey sahın, kubbe hizasında yer alan aynalı tonoz, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 103: Harim, kuzey sahın, tonoz örtü ve genel görünüş, 2009
Şekil 104: Avludan doğuya bakış, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 105: Avludan doğuya bakış, 2009
Şekil 106: Bir dönem camiyi ve bulunduğu alanı çevreleyen duvar (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 107: Harput Ulu Camii planı (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 108: Harput Ulu Camii, kuzey cephe çizimi (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 109: Kuzey cephe, genel görünüm
Şekil 110: Kuzey cephe, kuzeydoğudan görünüm
Şekil 111: Harput Ulu Camii, batı cephe çizimi (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 112: Batı cephe, kapı, niş ve minare, kuzeybatıdan görünüm
Şekil 113: Batı cephe, güneybatıdan görünüm
Şekil 114: Batı cephe, giriş kapısı.
Şekil 115: Batı cephe, basık kemerli kapı ve sivri kuşatma kemeri
Şekil 116: Batı cephe, kapıyı kuşatan kemer ve bordürler
Şekil 117: Batı cephenin kuzeyinde yer alan niş
Şekil 118: Minare, kuzeybatıdan görünüş

Şekil 119: Minare, doğudan görünüş
Şekil 120: Minare, pabuç bölümü, kemerli düzenlemelerin izleri
Şekil 121: Minare, pabucun doğusunda çatıya açılan kapı
Şekil 122: Batı cephe, mazgal pencereler
Şekil 123: Harput Ulu Camii, güney cephe çizimi (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 124: Güney cephe, genel görünüş
Şekil 125: Güney cephe, giriş kapısı
Şekil 126: Güney cephe, mihrabı destekleyen payanda
Şekil 127: Harput Ulu Camii, doğu cephe çizimi (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 128: Doğu cephe, genel görünüş
Şekil 129: Doğu cephe, giriş kapısı
Şekil 130: Kırma çatı, avluyu örten çatı ve kubbe
Şekil 131: Batı kapının açıldığı revak
Şekil 132: Batı kapının içerden görünüşü
Şekil 133: Avluyu kuşatan revakların genel görünümü
Şekil 134: Avlu, güneyden genel görünüş
Şekil 135: Avlu, kuzeyden genel görünüş
Şekil 136: Kuzey dış revak, batıdan doğuya bakış
Şekil 137: Kuzey dış revak, batı ucu
Şekil 138: Kuzey iç revak, doğudan batıya bakış
Şekil 139: Kuzey iç revak, batı ucu
Şekil 140: Kuzey iç revak, batıdaki minare merdiveninden görünüş
Şekil 141: Kuzey iç revak, batıdan doğuya, kuzeyindeki kemerler, doğu dış revağa açılan kemer ve tonoz örtü
Şekil 142: Avlu, kuzey duvar, kemerler
Şekil 143: Avlu, kuzey duvar, kitabe
Şekil 144: Doğu eyvan, batıdan görünüş
Şekil 145: Batı eyvan, doğudan görünüş
Şekil 146: Batı eyvanın avluya bağlanışı
Şekil 147: Doğu eyvanın avluya bağlanışı

Şekil 148: Son cemaat yeri, avludan görünüş
Şekil 149: Son cemaat yeri, mihrap
Şekil 150: Son cemaat yeri, mihrap düzenlemesi
Şekil 151: Son cemaat yeri, batıya bakış
Şekil 152: Son cemaat yeri, kuzeydoğuya bakış
Şekil 153: Doğu dış revaktan son cemaat yerine bakış
Şekil 154: Batı dış revaktan son cemaat yerine bakış
Şekil 155: Doğu iç revaktan son cemaat yerine bakış
Şekil 156: Batı iç revaktan son cemaat yerine bakış
Şekil 157: Avludan son cemaat yeri batısındaki kapıların görünüşü
Şekil 158: Avludan son cemaat yeri doğusundaki kapıların görünüşü
Şekil 159: Son cemaat yeri, güney duvar, mihrap ve doğusunda harime açılan kapı
Şekil 160: Son cemaat yeri, güney duvar, mihrap ve batısında harime açılan kapı
Şekil 161: Harim, kuzeydoğudan görünüş
Şekil 162: Harim, güneydoğudan görünüş
Şekil 163: Harim, kuzeybatıdan görünüş
Şekil 164: Harim, güneybatıdan görünüş
Şekil 165: Harim, mihrap önündeki sahın, doğudan görünüş
Şekil 166: Harim, mihrap önündeki sahın, batıdan görünüş
Şekil 167: Harim, kuzey sahın, doğudan görünüş
Şekil 168: Harim, kuzey sahın, batıdan görünüş
Şekil 169: Harim, mihrap önünde kubbeli bölüm
Şekil 170: Harim, mihrap
Şekil 171: Harim, mihrap önü kubbesi, içten
Şekil 172: Kubbeden ayrıntı, pandantif
Şekil 173: Harput Ulu Camii, 16–16 ve 17–17 kesitleri (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 174: Harput Ulu Camii, 8–8 ve 9–9 kesitleri (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 175: Harput Ulu Camii, 1–1 ve 3–3 kesitleri (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)
Şekil 176: Batı ve güney cepheler, kaba yonu ve moloz taş, düzensiz örgü tekniğinde

Şekil 177: Doğu ve kuzey cepheler, kaba yonu ve moloz taş, düzensiz örgü tekniğinde
Şekil 178: Kuzey dış revak, kaba yonu ve moloz taş kullanımı
Şekil 179: Doğu dış revak, kaba yonu ve moloz taş kullanımı
Şekil 180: Doğu dış revak, moloz taş kullanımı
Şekil 181: Batı iç revak, moloz taş kullanımı
Şekil 182: Minare, pabuç, kuzeybatıdan görünüş, moloz taş kullanımı
Şekil 183: Minare, pabuç, güneyden görünüş, moloz taş kullanımı
Şekil 184: Minare kaidesi, batıdan görünüş, kesme taş kullanımı
Şekil 185: Minare kaidesi, güneyden görünüş, kesme taş kullanımı
Şekil 186: Minare kaidesi, doğudan görünüş, kesme taş kullanımı
Şekil 187: Minare kaidesi, kuzeyden görünüş, kesme taş kullanımı
Şekil 188: Batı giriş, kesme taş kullanımı
Şekil 189: Doğu giriş, kesme taş kullanımı
Şekil 190: Güney giriş, kesme taş
Şekil 191: Minare, şerefe korkuluğu, kesme taş
Şekil 192: Minare, tuğla kullanımı
Şekil 193: Kemerler, tuğla kullanımı
Şekil 194: Son cemaat yeri, mihrap, alçı malzeme
Şekil 195: Minber, abanoz ağacından
Şekil 196: Minare külahı, sac malzeme
Şekil 197: Avluyu örten polikarbon çatı, kurşun kaplama çatı ve kubbe
Şekil 198: Harim, mihrap, bordürlerin yüzeyinde yer alan bezemeler
Şekil 199: Son cemaat yeri, mihrap, bezemeler, genel görünüş
Şekil 200: Son cemaat yeri, mihrap, bordür yüzeyindeki bezemeler, ayrıntı
Şekil 201: Minare kaidesi birinci süsleme kuşağı
Şekil 202: Minare kaidesi, ikinci süsleme kuşağı
Şekil 203: Minare kaidesi, üçüncü süsleme kuşağı
Şekil 204: Minare kaidesi, süsleme kuşakları, genel
Şekil 205: Minare gövdesi, birinci kalın örgü kuşağı
Şekil 206: Minare gövdesi, ikinci kalın örgü kuşağı
Şekil 207: Minare gövdesi, üçüncü kalın örgü kuşağı
Şekil 208: Minare, şerefe ve petek

Şekil 209: Minber kapısı, bezemeler
Şekil 210: Minber, batı aynalık ve korkuluk
Şekil 211: Minber, doğu aynalık
Şekil 212: Minber, şerefe altı
Şekil 213: Minber kapısı, kuşatma kemeri ve söve yüzeyinde bitkisel bezeme
Şekil 214: Minber kapısı, madalyon ve üçgenlerin yüzeyinde bitkisel bezeme
Şekil 215: Minber, batı korkuluk altı bezeme
Şekil 216: Minber, batı aynalık, bezeme
Şekil 217: Minber, şerefe altı, bezeme
Şekil 218: Minber, şerefe korkuluğu, bezeme
Şekil 219: Minber kapısı, tepelik
Şekil 220: Minber kapısı, sekiz kollu yıldızların yüzeyindeki çok yapraklı çiçekler
Şekil 221: Talhatan Baba Camii, plan (Altun, 1988)
Şekil 222: Hazara Camii, plan (Altun, 1988)
Şekil 223: Leşker-i Bazar Ulu Camii, plan (Altun, 1988)
Şekil 224: İsfahan Mescid-i Cuma, plan (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)
Şekil 225: Zevvare Mescid-i Cuma, plan (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)
Şekil 226: Bitlis Ulu Camii, plan (Aslanapa, 2007)
Şekil 227: Silvan Ulu Camii, plan (Aslanapa, 2007)
Şekil 228: Kızıltepe Ulu Camii, plan (Aslanapa, 2007)
Şekil 229: Mardin Ulu Camii, plan (Altun, 1978)
Şekil 230: Kızıltepe Ulu Camii, kuzey cephe
(http://www.kiziltepehazirecileri.com/image/ulu1.jp)
Şekil 231: Kızıltepe Ulu Camii, kuzey cephe, taçkapı ve mihrap nişleri
(http://farm3.static.flickr.com/2628/3804546659 f722612cf7.jpg)
Şekil 232: Silvan Ulu Camii, kuzey cephe ve kubbe (Altun, 1978)
Şekil 233: Silvan Ulu Camii, kuzey ve güney cepheler
(http://silvan.forum.net/Silvan-ulu-camii-h27.htm)
Şekil 234: Silvan Ulu Camii, kuzey cephe, ayrıntı
(http://romeartlover.tripod.com/Silvan11.jpg)
Şekil 235: Silvan Ulu Camii, kuzey ve güney kapılar
(http://romeartlover.tripod.com/Silvan12.jpg)

Şekil 236: Kızıltepe Ulu Camii, güneydoğudan görünüm (http://www.netfotograf.com)
Şekil 237: Kızıltepe Ulu Camii, mihrap önündeki sahın, tonoz ve kubbe (Altun, 1978)
Şekil 238: Mardin Ulu Camii (http://www.fotografya.gen.tr)
Şekil 239: Mardin Ulu Camii, güney cephe (Altun, 1978)
Şekil 240: Mardin Ulu Camii, güney cephe (http://www.fotografya.gen.tr)
Şekil 241: Mardin Ulu Camii, iç mekan (http://www.mardin.gov.tr)
Şekil 242: Mardin Ulu Camii, harim (http://www.mardin.gov.tr)
Şekil 243: Mardin Ulu Camii, harim (http://www.mardin.gov.tr)
Şekil 244: Malatya Ulu Camii, plan (Keskin, 1995)
Şekil 245: Malatya Ulu Camii, batı cephe (http://wowturkey.com/tr218)
Şekil 246: Malatya Ulu Camii, güney cephe (http://wowturkey.com/tr221)
Şekil 247: Malatya Ulu Camii, harim (http://amershon.edublogs.org)
Şekil 248: Malatya Ulu Camii (http://amershon.edublogs.org)
Şekil 249: Malatya Ulu Camii, kubbe (Altun, 1988)
Şekil 250: Malatya Ulu Camii, kubbeye geçiş (Altun, 1988)
Şekil 251: Malatya Ulu Camii, kubbe içten görünüş (http://amershon.edublogs.org)
Şekil 252: Kayseri Kölük Camii, plan (Gabriel)
Şekil 253: Kayseri Huant Hatun Külliyesi, plan (Gabriel)
Şekil 254: Kayseri Develi Ulu Camii, plan (Altun, 1988)
Şekil 255: Zevvare Ulu Camii, plan (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)
Şekil 256: Zevvare Ulu Camii, genel görünüm (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)
Şekil 257: Zevvare Mescid-i Cuma (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)
Şekil 258: Damgan, minare (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)
Şekil 259: Kızıltepe Ulu Camii, kesme taş kaburgalı tuğla tonoz (Altun, 1978)
Şekil 260: Kahire, Seyide Rukiye Türbesi alçı mihrap (Bakırer, 2000)
Şekil 261: Kızıltepe Ulu Camii, esas mihrap (Bakırer, 2000)
Şekil 262: Kızıltepe Ulu Camii, esas mihrap (http://www.netfotograf.com)
Şekil 263 a: Kalan Minare (http://www.ozbekistan.net)
b: Harput Ulu Camii, minare
c: Mardin Ulu Camii, minare (http://www.resimsite.com)
Şekil 264: Sivas Ulu Camii, minare (Bakırer, 1981)

Şekil 265: Aksaray Kızıl Minare (Bakırer, 1981)

Şekil 266 a: Kırşehir Cacabey Camii minaresi (Bakırer, 1981)

b: Malatya Ulu Camii minaresi (Bakırer, 1981)

c: Tokat Alaca Mescit minaresi (Bakırer, 1981)

Şekil 267 a: Malatya Hötüm Dede Minaresi (http://www.kenthaber.com)

b: Aksaray Kızıl Minare (http://haberaksaray.com)

c: Sivas Ulu Camii minaresi (http://farm1.static.flickr.com)

1. GİRİŞ

1. 1. KONU VE AMAÇ

Elazığ ilinin eski merkezi olan Harput'un, Paleolitik Çağ'dan 19. yüzyılın ikinci yarısına değin önemli bir kent konumunda olduğu görülür. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Harput'ta ilk egemen Türk gücü Çubukoğulları Beyliği olmuş, ardından kent Artukoğlu Belek Gazi tarafından alınarak Artukluların Harput kolu kurulmuştur.

İncelediğimiz Harput Ulu Camii, Türk hakimiyetinin erken dönemlerinde inşa edilmiş ve kentin en anıtsal camisi olma özelliğini bugüne kadar korumuştur.

Konu seçiminde, Harput Ulu Camii'nin tarihsel öneminin yanı sıra tarihlendirme sorunu ve özellikle farklı plan tasarımı etkili olmuştur. Ayrıca bu tercihte yapının Anadolu'da İran etkisi yansıtan iki örnekten biri olması da önem taşır.

Anadolu'daki erken tarihli "Ulu" camilerden biri olan örneğimiz konum, tarih, mimari, malzeme ve bezeme özellikleri açısından ayrıntılı olarak incelenerek tanıtılacak ve Türk mimarisi içindeki yeri ve önemi vurgulanmaya çalışılacaktır.

1. 2. YÖNTEM

Araştırmamız, kütüphane-arşiv ve arazi çalışmaları olmak üzere iki aşamada gerçekleştirilmiştir.

Kütüphane-arşiv çalışmaları; Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Elazığ İl Halk Kütüphanesi, Fırat Üniversitesi Kütüphanesi, Hacettepe Üniversitesi Beytepe ve Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bedrettin Cömert Kütüphaneleri, Milli Kütüphane, Mimarlar Odası Ankara ve Elazığ Şubeleri Kütüphaneleri, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivleri'nde aralıklı olarak yürütülmüştür.

Arazi çalışmaları ise; 24–29 Ağustos ve 27 Ekim–13 Kasım 2009 tarihlerinde Harput'ta gerçekleştirilmiş, bu kapsamda yapıda inceleme, fotoğraf çekimi ve ölçü kontrolleri yapılmıştır.

Çalışmamız beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Giriş"te; konu, amaç ve yöntem açıklanmış, konuya ilişkin bilgi içeren yayınlar kısaca tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, "Harput" ana başlığı altında Harput'un coğrafi durumunun yanı sıra Paleolitik Çağ'dan günümüze tarihsel gelişimi dört alt başlıkta ele alınmıştır.

"Katalog" başlığını taşıyan ve Harput Ulu Camii'nin ayrıntılı olarak tanıtıldığı üçüncü bölüm, aşağıda içerikleri açıklanan alt başlıklara ayrılarak düzenlenmiştir.

Yapının Yeri ve Adı: Caminin yerleşim içindeki konumu vurgulanmış, araştırma, yayın ve resmi belgelerdeki isimleri belirtilmiştir. Çalışmamızda yapının en çok kullanılan ismi tercih edilmiştir.

Yapıyla İlgili Kaynaklar: Caminin avlu ve minberindeki kitabeler tanıtılmış, metinleri, okunuşları ve çevirileri verilmiştir. Vakfiye ve tapu tahrirlerine ilişkin ulaşılabilen bilgiler aktarılmıştır.

Yapım Tarihi ve Banisi: İnşa kitabesi ve vakfiyesi olmayan caminin tarihlendirilmesiyle ilgili tartışmalara ve görüşlere yer verilmiştir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Caminin onarımları ile ilgili bilgilerin yanı sıra, 1965–69 yıllarında çekilen fotoğrafları ile 2009 yılı fotoğrafları birlikte verilerek, değişimler vurgulanmıştır.

Tanıtım; Plan: Yapının planı ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan plan esas alınarak yapılan tanıtımda dıştan içe ve iç mekanda avlu, revaklar, son cemaat yeri ve harim şeklinde bir sıralama takip edilmiştir.

Dış Tanıtım: Yapının cepheleri ve batı cepheye yansıyan minaresi yaptığımız incelemeler ve Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan cephe çizimleri doğrultusunda ayrıntılı olarak tanıtılmıştır.

İç Tanıtım: Batı girişten ulaşılan avlu ve çevresinin genel görünümünü takiben kuzeyden güneye doğru ayrıntılı biçimde tanıtılan iç mekan için de yaptığımız incelemeler ve Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan kesitler esas alınmıştır.

Malzeme ve Teknik: Yapının inşasında ve süslemesinde kullanılan malzemeler, kullanıldıkları yerler ve uygulandıkları teknikler hakkında bilgi verilmiştir.

Süsleme: Yapının süslemeleri konumları belirtildikten sonra ayrıntılı olarak tanımlanmıştır.

Dördüncü bölümü oluşturan ve "Yapı Tipi", "Malzeme ve Teknik" ve "Süsleme" şeklinde üç alt başlıkta ele alınan "Değerlendirme" bölümünde, Harput Ulu Camii; plan tipi, cephe ve iç mekan tasarımı, kullanılan malzemeler, uygulanan teknikler ve süsleme açılarından -11.-12. yüzyıldaki gelişim ve etkileşimleri de aktarılmış olan- Artuklu, Anadolu ve Anadolu dışı mimari örnekleriyle karşılaştırılarak sözü edilen çevrelerdeki yeri belirlenmeye çalışılmış ve bu konudaki görüşlere de yer verilmiştir.

"Sonuç" bölümünde, çalışma boyunca verilen bilgilerin ışığında, ele aldığımız yapının Türk Sanatı içindeki yeri belirtilmiştir.

Metinde numaralandırılmış ve listesi çalışmanın başlangıcında yer alan şekiller, metnin içerisine yerleştirilmiştir. Çalışmamız, kaynakçanın eklenmesiyle tamamlanmıştır.

1. 3. KONUYLA İLGİLİ ARAŞTIRMA VE YAYINLAR

Bu bölümde; Harput Ulu Camii'nin de içinde yer aldığı seyahatnameler ve yayınlar kısaca tanıtılmış, yayınlar başlığı altında, yapıyı konu alan çalışmaların yanı sıra, inceleme konusu nedeniyle yapının dahil olduğu yayınlara da yer verilmiştir.

1. 3. 1. Seyahatnameler

Harput Ulu Camii'ne ilişkin bilgi içeren ve günümüze ulaşan en erken tarihli kaynak Evliya Çelebi Seyahatnamesidir. Çelebi, bölgeyi 1650'li yıllarda gezmiştir. Gezgin; seyahatnamenin Harput ile ilgili bölümünde, önce kentin adı ile ilgili bilgiler vermiş, sonra da bölümler halinde iç kale, dış kale, camiler, hamamlar, çarşı ve pazarlar, yiyecek ve içecekler, kentin önde gelen aile isimleri, Harput Gölü, şifalı sular ve Buzluk mağaralarını anlatmıştır. Yapının büyüklüğünden ve minaresinden söz eden Evliya Çelebi, Ulu Cami'nin medresesi olduğunu da belirtir.

Yapıdan söz edilen bir diğer seyahatname ise C. F. Lehmann-Haupt'un "Armenien Einst und Jetzt" adıyla l9l0'da Berlin'de basılan çalışmasıdır. 1899 yılında Harput'u ziyaret eden ve Amerikan Fırat kolejinde misafir olarak kalan gezgin eserinde; İç Kale, Ulu Cami ve Meryem Ana Kilisesi ile ilgili gözlemlerini aktarmıştır.

1. 3. 2. Yayınlar

Harput Ulu Camii ile ilgili ulaşabildiğimiz en erken tarihli yayın, Max Van Berchem'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bazı yapıları tanıttığı 1906 tarihli "Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbakır" adlı çalışmasıdır. Araştırmacı yayının Harput başlıklı bölümünde, Harput Ulu Camii kitabesini ve çevirisini vermiş, yapının tarihlendirme sorununa değinmiştir.

N. Ardıçoğlu 1939 tarihli "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler" başlıklı çalışmasında, Harput Kalesi'nde bulunan kitabelere ilişkin bilgilerin yanı sıra Ulu Cami kitabesini de vermiştir.

Harput Ulu Camii'nin de yer aldığı en önemli erken tarihli yayınlardan biri A. Gabriel'in iki ciltlik "Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriantale" çalışmasıdır. 1940 tarihli yayında; Harput başlığı altında kentin eski adları ve kısa tarihçesi ile Ulu Cami, Sara Hatun Cami ve Kalenin tanıtımları yer alır. Gabriel'in hem Ulu Cami ve Sara Hatun Cami planlarını hem de İç Kale'deki Dulkadirli kitabesini ilk kez yayınlamış olması önem taşımaktadır. Çalışmada, Ulu Cami'nin vergi kitabesi de yayınlanmıştır.

İslam Ansiklopedisinin 1950 baskısında yer alan, B. Darkot'un yazdığı "Harput" maddesinde; kentin coğrafi konumu ve özellikleri, farklı isimleri ve anlamları, Urartular'dan itibaren tarihi gelişimi ve mimari eserlerinin yanında bölgeyle ilgili araştırma ve yayınlara ilişkin bilgiler verilmiştir.

İ. Sunguroğlu'nun dört ciltlik "Harput Yollarında" başlıklı yayını, Harput'u konu alan en kapsamlı çalışmadır. Bu çalışmanın tezimizde kaynak olarak kullanılan l. cildinde; Harput tarihi ayrıntılı olarak ele alınmış, kentteki tarihi yapılar tanıtılmış, bazılarının planları ve kitabeleri ilk kez yayınlanmıştır.

M. Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri" makalesinde (1962), Harput Ulu Camii minber kitabelerinin tümünü transkripsiyonları ve tercümeleriyle birlikte vermiştir.

Harput Ulu Camii'nin tarihlendirilmesi tartışmalarında önemli yer tutan avludaki kitabeyi yayınlayan M. Z. Oral (1967) 1961 tarihli bildirisinde; Harput Ulu Cami kitabesinin yanlış okunmuş olduğunu ve bu sebeple tarihlemede hata yapıldığını belirtmektedir. Kitabenin doğru okunuşunu veren yazar, yeni bir tarihleme yapmış ve konuyla ilgili görüşünü ayrıntılı bir biçimde gerekçeleriyle ortaya koymuştur. Ayrıca kitabenin, bir vergi kitabesi olduğu tespitini de yapmıştır.

A. Altun 1973 tarihli "Harput Ulu Camii'nin Durumu" makalesinde; yapının ve minarenin sorunlarını, kitabenin tarihlendirilmesi konusunu, plan çalışmalarındaki farklılıkları ve malzeme kullanımını ele almıştır. Bu konulardaki verileri tartışarak değerlendirme yoluna gitmiştir.

"Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi" (1978) başlıklı çalışmasında Artuklu dönemine tarihlendirilen yapıların değerlendirmesini yapan A. Altun, bu kapsamda Harput'taki Artuklu dönemi yapılarından Ulu Cami, Alacalı Mescid, İç Kale ve Dere Hamamı'nı katalog şeklinde tanıtmıştır.

Ö. Bakırer (1980); Harput Ulu Camii'nin tarihçesi ile ilgili tartışmalara yer vermiş, yapının minaresini biçim, malzeme kullanımı, tuğla örgü ve düzenlemeler açısından ele alarak incelemiş ve değerlendirmiştir. Araştırmacı 1981 tarihli iki ciltlik çalışmasında ise; Anadolu'nun farklı bölgelerinden yapıları kataloglamış ve bu yapılardaki tuğla kullanımını ayrıntılı olarak ele almıştır. Bu kapsamda Harput Ulu Camii'ni de diğer yapılarla birlikte değerlendirmeye almış ve tuğla malzemenin kullanıldığı yer, örgü şekilleri ve ölçülerine ilişkin bilgiler vererek bunları çizimlerle desteklemiştir.

M. B. Aşan (1987) makalesinde; Harput Ulu Camii minberini kapsamlı şekilde ele almıştır. Yapının inşa tarihine ilişkin tartışmalara yer vermiş, minberi, kitabeleri ve süslemeleriyle tanıtmıştır. Ayrıca; minber kitabelerinden birinde yer alan "Çubukoğlu" ifadesinden hareketle, yapının ait olduğu dönemle ilgili farklı görüş bildirmiştir.

N. Ardıçoğlu'nun "Harput Tarihi" başlıklı yayını, Harput ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan biridir. Kentin tarihsel süreci ayrıntılı olarak anlatılmış, yer yer yapılarla ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

Ö Bakırer, 13–14. yüzyıllarda Anadolu mihraplarını konu alan çalışmasında Harput Ulu Camii mihraplarını da tarih, biçim, malzeme, teknik ve süsleme yönleriyle tanıtarak değerlendirmiştir.

E. Danık, 1995 tarihli “Ortaçağ’da Harput” başlıklı Yüksek Lisans Tez çalışmasını 2001 yılında kitap olarak yayınlamıştır. Bu kapsamlı çalışmada, kentin tarihi, yapıları ve özellikle Ortaçağ’daki gelişimi ayrıntılı şekilde ele alınmış ve aktarılmıştır.

A. Durukan’ın “Harput Ulu Camii’nin Düşündürdükleri” yayınında, yapının tarihlendirme sorunu tartışılmış ve restitüsyon denemesi yapılmıştır.

2. HARPUT

2. 1. COĞRAFİ DURUM VE TARİHİ YAPILARIN DAĞILIMI

Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde, bugünkü Elazığ il merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda yer alır. 48°43' kuzey boylamı ile 39°15' doğu enleminde bulunan yerleşim, denizden 1280 m. Yüksekliktedir (Şek. 2).

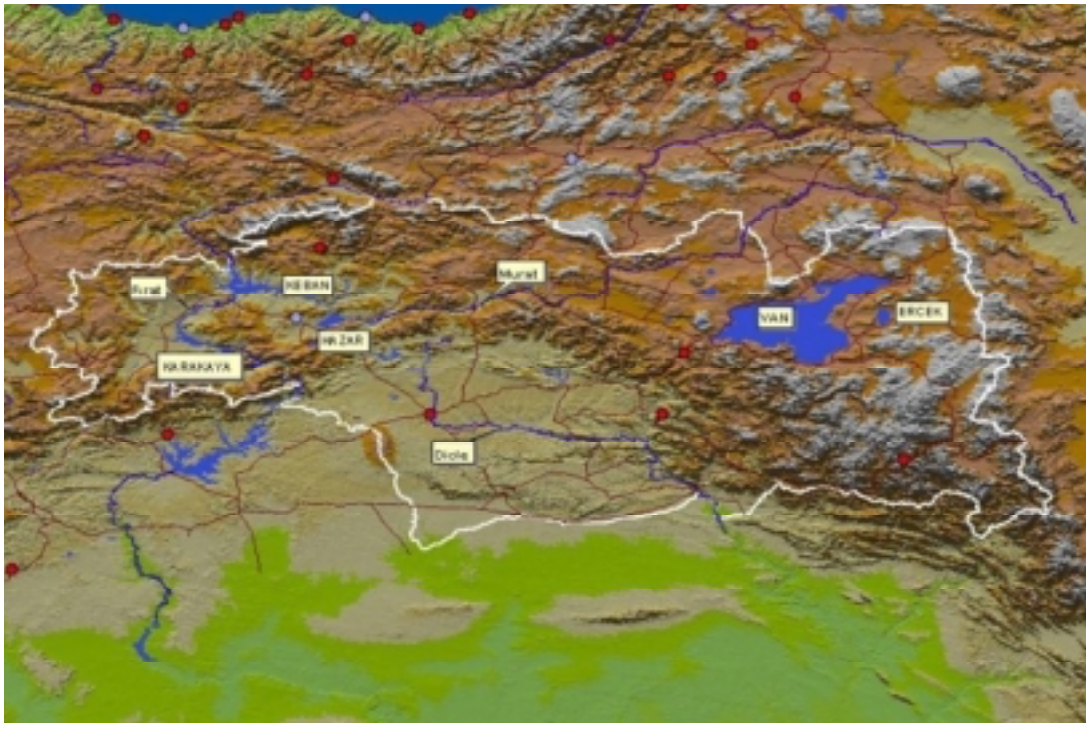
Kentin kuzeyi ve kuzeydoğusunda Kızıldağ ve Keban Baraj Gölü, doğusunda 1724 rakımlı Hasret Dağı, güneydoğusunda 1221 rakımlı Kartaltepe yer alır. Daha güneye inilince görülen Çelemlik Dağı ile arkasındaki Hazar Gölü ve 1908 rakımlı Kuşakçı Dağı yer alır. Kent merkezi ile göl ve dağların arasında en güneyde Uluova ile onun kuzeyinde, Harput'un güneyinde bugünkü Elazığ il merkezinin kurulu bulunduğu Elazığ Ovası yer alır. Kentin batısında Kavak Tepe yer alırken; batı ve güneybatı yönünde ise, bölgenin ikinci önemli ovası olan Kuzuova yer alır (Şek. 1, 3) (Danık, 2001, s. 1).

Şekil 1: Harput ve yakın çevresi coğrafyası (Danık, 1995)

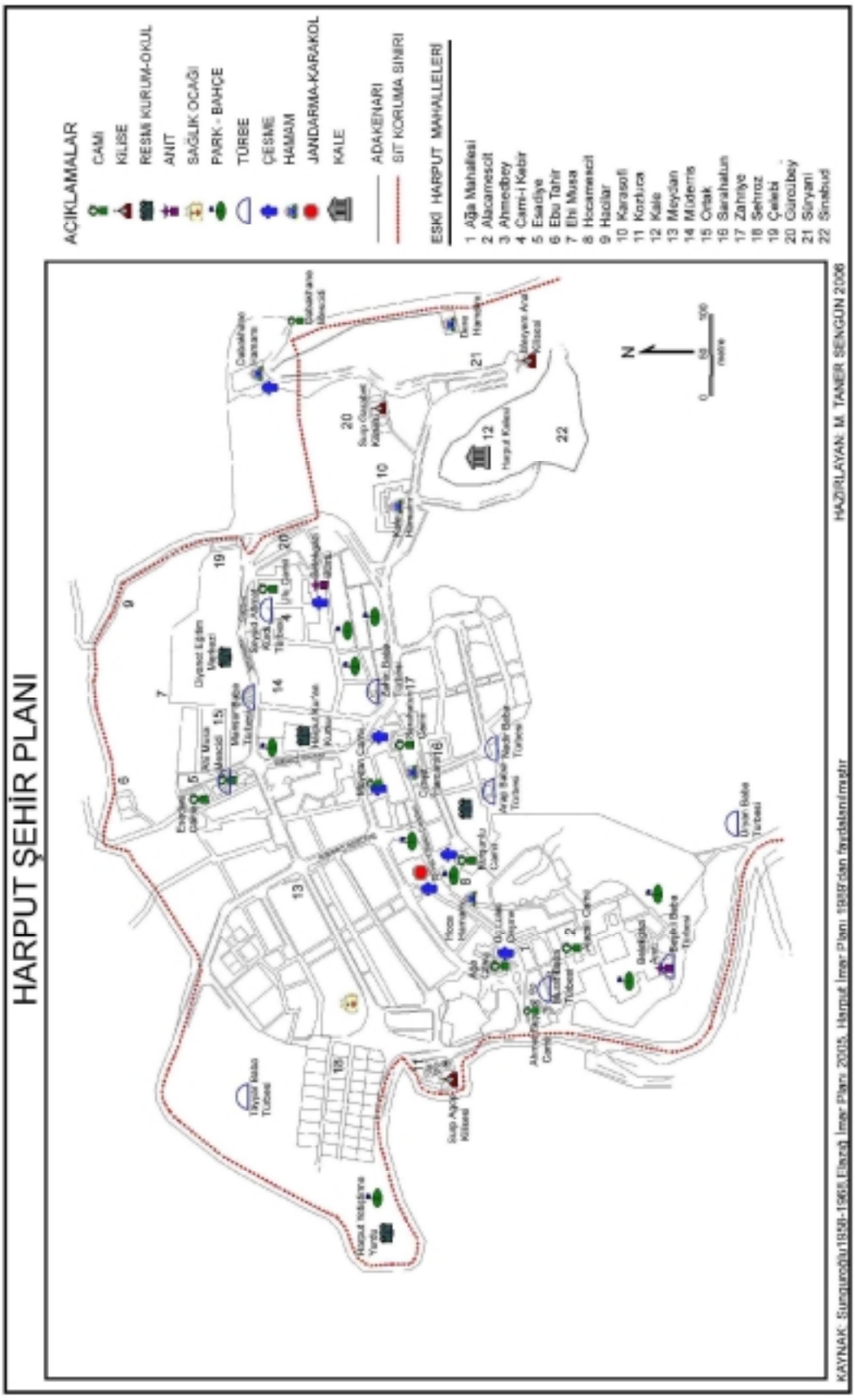

Şekil 2: Elazığ ve çevresi, siyasi haritası

Şekil 3: Elazığ ve çevresi, fiziki haritası

Harput'ta bulunan tarihi yapılara ve dağılımına bakıldığında, yerleşimin tarihsel önemi ve dünden bugüne bünyesinde barındırmış olduğu kültürlerin çeşitliliği net olarak görülebilmektedir (Şek. 4–24).

Şekil 4: Harput şehir planı (Sengün, 2006)

Şekil 5: Harput, güneybatıdan genel görünüm

Şekil 6: Harput Ulu Camii minaresinden Harput Kalesi ve valilik tesisi binası

Şekil 7: Harput Ulu Camii minaresinden Harput görünümü

Şekil 8: Harput Ulu Camii minaresinden Sara Hatun ve Kurşunlu Camileri

Şekil 9: Sara Hatun Camii

Şekil 10: Kurşunlu Camii

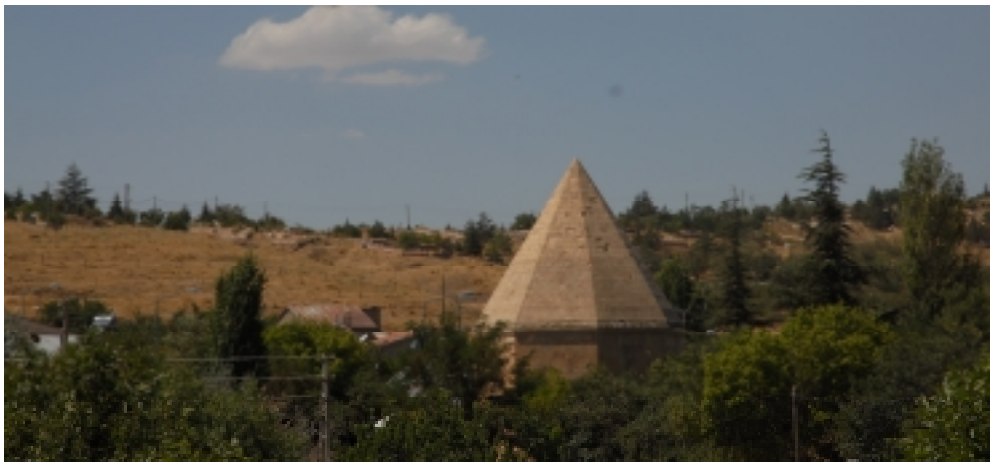
Şekil 11: Harput meydanı

Şekil 12: Harput, meydandan Ulu Camii görünümü

Şekil 13: Ulu Camii minaresinden Harput

Şekil 14: Ulu Camii minaresinden Mansur Baba Türbesi

Şekil 15: Mansur Baba Türbesi

Şekil 16: Mansur Baba Türbesi'nden Ulu Camii

Şekil 17: Ulu Camii minaresinden Diyanet Eğitim Merkezi

Şekil 18: Ulu Camii minaresinden Şefik Gül Kültür Evi

Şekil 19: Şefik Gül Kültür Evi

Şekil 20: Alacalı Camii

Şekil 21: Ağa Camii

Şekil 22: Arap Baba Türbesi

Şekil 23: Hoca Hamamı

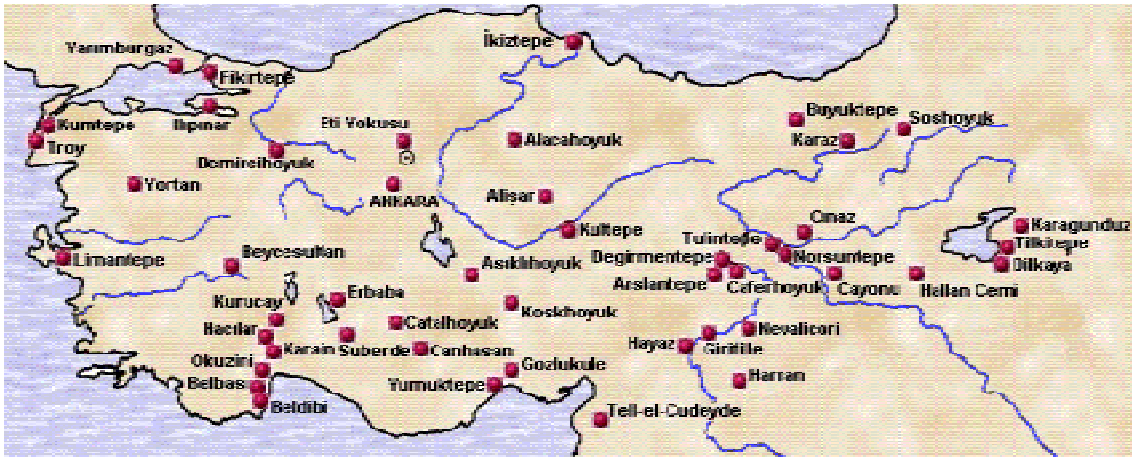
Şekil 24: Harput meydanına giden yol

2. 2. TARİHÇE

2. 2. 1. Türk Fetihleri Öncesi

Yukarı Fırat üzerinde inşa edilen Keban Baraj Gölü alanında gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve araştırmalar sonucunda[1], Elazığ'ın ve dolayısıyla Harput'un Paleolitik Çağ'dan itibaren iskan edildiği belgelerle ortaya konmuştur[2] (Ardıçoğlu, 1992, s. 11–17; Serdaroğlu, 1992, s. 15).

Paleolitik Çağ'dan Eski Tunç Çağı'na değin iskan izlerinin görüldüğü yerleşimlere örnek olarak, Karataş-Gedikli Mağarası (Paleolitik), Tülintepe-Norşuntepe-Korucutepe (Obeyd evresi), Tepecik (Uruk evresi), Gavurtepe-Yeniköy-Pulur (Eski Tunç Çağı) verilebilir (Şek. 25)[3]. Araştırmalar sonucu elde edilen veriler, M. Ö. 7.-6. binlerde Kuzey Mezopotamya, İran, Kuzey Suriye ve Orta Anadolu ile ticaretin varlığını da ortaya koymaktadır. (Anonim, s. 2489–2493; Ardıçoğlu, 1992, s. 13–14).

Şekil 25: Anadolu'da ilk yerleşimler haritası

1. Arkeolojik kazılar, bunların yürütüldüğü yerleşimler ve ele geçen buluntulara dair ayrıntılı bilgi için bkz. Anonim, 1982, s. 2488–2493.
2. Ardıçoğlu; Yukarı Fırat bölgesinde 1966–1975 yıllarında bilimsel kuruluşlara bağlı ekipler tarafından 20'den fazla yerde kazı ve sondaj çalışmalarının sürdürülmüş, 52 höyük ve eski yerleşim yerinin tespit edilmiş olduğunu belirtmektedir. Yazar bu yerleşimler ve çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi de vermektedir.
3. Arkeolojik buluntularla ilgili olarak ayrıca bkz. Bahar, 1989, s. 501–503.

M. Ö. 2350–2000 tarihleri arasında Akadlar'ın saldırısına uğrayan bölge, 2000'lerde İşuva (İşuwa) ülkesi olarak tanınmakta[4] ve Orta Anadolu ile Mezopotamya arasında köprü durumunda bulunmaktadır (Anonim, 1982, s. 2493; Yıldırım, 1990, s. 319). Stratejik önemi nedeniyle[5] paylaşılamayan bölge bir süre hakimiyetinde kaldığı, o dönemde "*…Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde ve Güneydoğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar uzanan alan üzerinde…*" (Ardıçoğlu, 1992, s. 15) hüküm sürmekte olan Hurri-Mitanni Devleti'nin, M. Ö. 14. yüzyılda zayıflamasıyla Hitit Devleti'nin eline geçmiştir[6] (Aksoy, 1985, s. 48; Ardıçoğlu, 1997, s. 8)[7].

Hitit Devleti'nin M. Ö. 12. yüzyıl başlarında yıkılmasının ardından bölge çeşitli kavimlerin egemenlik sahası haline gelmiştir[8]. Bu dönemde Asur[9] ve Muşki[10] adları öne çıkmaktadır (Anonim, 1982, s. 2494; Köroğlu, 1996, s. 68–69; Sevin, 1999, s. 188).
Urartu Devleti'nin kuruluşuna kadar (M. Ö. 9. yüzyıl ortalarına doğru), bölgede Muşki ayaklanmaları ve Asur seferlerinden söz edilebilir (Köroğlu, 1996, s. 69).

M. Ö. 8. yüzyıla gelindiğinde Urartular'ın, Menua/Minua'nın krallığı döneminde (M. Ö. 810–785/780) bölgeyi egemenlikleri altına aldıkları görülür (Sevin, 1987, s. 282; Köroğlu, 1996, 73). Menua'nın Elazığ (Alzi[11]) ve çevresindeki siyasetini anlatan 4 yazıt bulunmaktadır. Bunlar; Van, Patnos/Aznavurtepe, Bağın ve Palu yazıtlarıdır (Köroğlu, 1996, s. 73).

4. Köroğlu; "Hitit İmparatorluk dönemi yazıtlarında İşuwa şeklinde geçen yer adının Asur yazıtlarındaki İşua ile aynılığı kabul edilmektedir. Hitit metinlerinde yöre Fırat (Puratti) geçildikten sonra girilen ilk ülkedir." demektedir (Köroğlu, 1996, s. 64).
5. Bölgenin stratejik önemi ve Urartu dönemine kadarki durumuyla ilgili bkz. Yıldırım, 1990, s. 319–320.
6. Aksoy (1985, s. 48); Hitit döneminde Harput ve Muş yörelerinin Asurluların Enzit dedikleri bir kavim tarafından meskun olduğu ve bu nedenle bir süre Hanzit adıyla anıldığı bilgisini vermektedir.
7. Hurri-Mitanni ve Hitit uygarlıklarının bölgedeki hakimiyetleri için ayrıca bkz. Akurgal 1998.
8. Hititler'den sonra bölgedeki kültürel değişime işaret edebilecek bulgular için bkz. Sevin, 1991, s. 51.
9. Köroğlu; M. Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Asur yazıtlarında bölgenin egemenlik altına alındığının iddia edildiğini ancak buradaki Asur hakimiyetinin gücü ve ne kadar sürdüğü konularının tam olarak açıklık kazanmadığını belirtmektedir (Köroğlu, 1996, s. 68).
10. Yine Asur yazıtlarından edinilen bilgiye göre; M. Ö.12. yüzyıl sonlarına doğru yapılan seferde bölgenin hakimiyeti 50 yıldır orada oturan Muşkiler'den Asur Krallığı'na geçmiştir (Köroğlu, 1996, s. 69). Yazar yukarıda söz edilen yazıt için *Ancient Records of Assyria and Babylonia I,* no. 270'i referans göstermektedir.
11. "Alzi" adıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Köroğlu, 1996, s. 55–62.

Bölgedeki Urartu hakimiyetiyle ilgili olarak[12] Sevin; " *Urartu ve Asur yazılı belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Fırat yöresindeki egemenliği, kısa süreli bir kesinti dışında, en azından 100–125 yıl kadar sürmüş görünmektedir*." İfadesini kullanmaktadır (Sevin, 1987, s. 283). Ayrıca Sevin, Palu ve Harput'un birer eyalet merkezi olduklarının neredeyse kesin olduğunu belirtirken, aynı konuda Köroğlu da; Alzi'deki "… *en büyük Urartu kalesi ise, içinde önemli bir yapıya ait olabilecek temel yatakları, sur temel izleri ve sarnıçlar bulunan; bu özellikleri ile dolayısıyla eyalet merkezi olarak tanımladığımız Harput'tur."* demektedir (Köroğlu, 1996, s. 76).

M. Ö. 7. yüzyıl sonlarında, İskit ve Med[13] saldırıları sonucu yıkılan Urartu Devleti'nin bölgedeki egemenliği de sona ermiştir[14] (Köroğlu, 1996, s. 88; Tanilli, 2003a, s. 127). Bundan sonra bölgeyi ele geçiren Medler'in de egemenlikleri uzun sürmemiş, M. Ö. 560'da Pers Kralı Kuraş (Keyhüsrev) Med bölgesini ele geçirmiş ve satraplıklara ayırmıştır[15] (Aksoy, 1985, s. 64; Köroğlu, 1996, s. 89).

Doğu Anadolu'da ve dolayısıyla Harput ve çevresinde Pers hakimiyeti, I.Dara (Darius)'nın M. Ö. 519 tarihinde gerçekleştirdiği seferle tam olarak yerleşmiş, bu dönemde Pers İmparatorluğu 23 büyük satraplığa bölünmüştür (Aksoy, 1985, s. 70–71). Keyhüsrev döneminde 3. büyük satraplık olan Medya Satraplığı kapsamında olan Harput ve çevresi (Danık, 2001, s. 6), Dara zamanında Armenia Satraplığı sınırları içinde yer almıştır (Aksoy, 1985, 71). M. Ö. 334 yılında Makedonyalı Büyük İskender karşısında yenilgiye uğrayan Pers İmparatorluğu[16] tarih sahnesinden çekilmiştir (Anonim, 1982, s. 2494; Lloyd, 1998, s. 154).

---

12. Urartular'ın bölgeyle ilişkisini ortaya koyan arkeolojik veriler ve araştırmalar için bkz. Anonim, 1982, s. 2494; Sevin, 1987, s. 282–287; Yıldırım, 1990, s. 320; Ardıçoğlu, 1992, s. 15–16; Serdaroğlu, 1992, s. 13; Köroğlu, 1996, s. 14–52; Ardıçoğlu, 1997, s. 9–10.
13. Medler'in M. Ö. 710'larda kurdukları devletin başkenti bugünkü İran'da bulunan Hamadan kentidir (Danık, 2001, s. 6).
14. Tanilli; "*Urartu krallığının yıkılışından sonra, ülkede üstünlüğü, belli bir zaman için Armenler'in kabilesi elinde tuttu. Ondan sonradır ki, tüm ülke Ermenistan adını aldı; ...*" şeklinde görüş bildirmekteyse de, bu konuda herhangi bir tarih aralığı vermemektedir (Tanilli, 2003a, s. 127).
15. Bu satraplıklar doğuda Medya, batıda Kapadokya ve Antitoroslar, kuzeyde Karadeniz ve güneyde Mezopotamya satraplıklarıdır (Danık, 2001, s. 6).
16. İskender'in Küçük Asya fethi sırasında Pers satraplıklarının ve yerli halkın durumu konusunda bkz. Tanilli, 2003, s. 332.

İskender'in Doğu seferiyle başlayıp, Romalıların Küçük Asya ve Mısır'ı fethetmelerine kadar süren Helenistik dönemde (Tanilli, 2003, s. 337), İskender tarafından fethedilen Fırat bölgesi onun ölümünün ardından (M. Ö. 323) komutanlarından Seleukos'un[17] hakimiyetine girmiştir. M. Ö. 261'de[18] ise Mısır Kralı Ptolemaios Anadolu seferinde bölgeyi ele geçirmiş ve hakimiyeti, Part Kralı Mitridates'in M. Ö. 140'lardaki seferine kadar sürmüştür (Anonim, 1982, s. 2494).

M. Ö. 89 yılında, Harput bölgesinde bulunan Sophene[19] Krallığı'nı kendine bağlayan Tigran, M. Ö. 69'da Roma ordusuna yenilince bölgede hakim güç Roma olmuştur. M. Ö. 66'da Tigran yeniden güçlendiyse de, kısa süre sonra Roma üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. (Anonim, 1982, s. 2495; Aksoy, 1985, s. 79–80; Ardıçoğlu, 1997, s. 21). M. Ö. 53'te Partlar, Roma ordusunu yenmiş ve böylece bölgede başlayan Part-Araks hakimiyeti 115 tarihine kadar aralıklarla sürmüş, bu tarihten sonra ise Partlar tekrar Roma'nın egemenliği altına girmişlerdir (Anonim, 1982, s. 2495).

395 tarihinde Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırları içinde kalan Fırat bölgesi, bu tarihe kadar Sasani ve Akhun tehditlerine rağmen ağırlıklı olarak Roma'nın egemenliğinde olmuştur[20] (Anonim, 1982, s. 2495).

V. yüzyıldan itibaren bölge, Bizanslılar ve Sasaniler arasındaki savaşlarla sarsılmış[21], 532 ve 562 tarihlerinde yapılan barış antlaşmaları da sonuç vermemiştir. 562 barışında Fırat Irmağı sınır kabul edilmiş (Aksoy, 1985, s. 99); Fırat'ın batısı Bizans'ın, doğusu Harput dahil Sasaniler'in olmuştur. Herakleios dönemi (610–641) ise yoğun çatışmalarla geçmiş ve Harput bölgesi sıklıkla el değiştirmiştir (Anonim, 1982, s. 2495; Aksoy, 1985, s. 93, 99; Levtchenko, 1999, s. 110–111; Aşan, 2005, s. 53).

---

17. Tanilli, Seleukoslar Devleti ile ilgili olarak; *"...İskender İmparatorluğu'nun Asya bölümünü oluşturan birbirinden farklı halkların ve ülkelerin bir yığınıydı. ... Oralarda oturan halklar ve kabileler, ilkel çobanlıktan büyük uygar kent yaşamına değin birbirinden farklı iktisadi ve kültürel düzeylerde bulunuyorlardı.*" demektedir (Tanilli,2003, s. 343–344).
18. Bu tarihe kadar geçen olaylarla ilgili de bkz. Tanilli, 2003, s. 344–345.
19. Sophene/Sophane/Suphani/Supa(ne)/Suppa adı ve tarihsel arka planıyla ilgili olarak bkz. Köroğlu, 1996, s. 62–64; Ardıçoğlu, 1997, s. 17–21.
20. Sasaniler Kral II. Şapur zamanında (309–379) kısa süreli olarak bölgeyi tümüyle ele geçirmişlerse de, Roma İmparatoru Valens ile yapmak zorunda kaldıkları barış anlaşması sonucunda geri vermişlerdir.
21. Sasaniler, Bizans ile ilişkileri ve çekişmeleri konusunda ayrıca bkz. Tanilli, 2003b, s. 61–66.

Aynı dönemde Anadolu'ya Arap akınları da başlamıştır. 644–650 tarihlerinde Müslüman Arapların eline geçen Harput[22], Bizans-Arap mücadelesi[23] boyunca el değiştirmiştir (Şek. 26). 756–872 arasında Abbasilerin egemen oldukları bölge, tekrar Bizans'ın hakimiyetine girmiştir[24] (Anonim, 1982, s. 2496; Aşan, 2005, s. 54).

934–938 arası bir tarihte Mezopotamya Teması'na[25] katılan Harput (Şek. 26)[26]; 938'de kısa bir süre için Musul Hamdani hükümdarı Seyf üd-Devle'nin kuşatmasında kalmışsa da, hemen sonrasında ve tahminen 952 yılına kadar Kharpezikion[27] Teması'na dahil edilmiştir (Honigmann, 1970, s. 68, 70, 73, 74; Anonim, 1982, s. 2496; Ardıçoğlu, 1997, s. 40–41; Tanilli, 2003, s. 194).

2. 2. 2. Türk Fetihleri ve İlk/Erken Türkmen[28] Beylikleri Dönemi

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesine zemin hazırlamış olan Müslüman Arap akınları boyunca, bölgeye gelen İslam orduları içinde Türkler de bulunmaktaydı[29]. Özellikle Abbasiler zamanında bölgedeki sınır şehirlerine yerleştirilen birlikler arasında, Maveraünnehr'den gelmiş çok sayıda Türk vardı (Gordlevski, 1988, s. 37–38; Yıldız, 1992, s. 33; Cahen, 1994, s. 26; Turan, 2005, s. 33; Aşan, 2005, s. 54). Böylelikle, fetihlerden çok önce Türklerin Anadolu'ya girmeye başladıkları görülmektedir.

---

22. Arapların Bizans'a akınlar yaptıkları süre boyunca kaldıkları sınır boyu yerleşimlerinden biri de Malatya-Elazığ bölgesidir. Bu dönemin savaşçıları olan Fetih Ahmed Baba ve Ankuzu Baba'nın Elazığ'da türbeleri bulunmaktadır (Aşan, 2005, s. 54).
23. Arapların Bizans akınları ve Bizans'ın durumuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Levtchenko, 1999, s. 112–116.
24. Arap tarihçileri; Bizans İmparatoru Basileos'un (867–886) Armenia seferi sırasında bölgede bulunan "…Arsamosata, Kharpote, … kalelerini" ele geçirdiğini kaydetmektedirler (Anonim, 1982, s. 2496).
25. Tema (thema); Bizans İmparatorluğu'nda 7. yüzyıl sonlarından itibaren, eyaletlerin eski sivil örgütlenmesi yerine getirilen askeri yönetim bölgelerini tanımlamak içim kullanılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Levtchenko, 1999, s. 119–120.
26. " *Romanos Lekapenos Malatya'nın zaptından sonra (934) … (Anzitene, Hanzit)'i Mezopatamia thema'sına ilave etti. Bu … 938 Eylülünden evvel vaki olmuştur*" (Honigmann, 1970, 68).
27. Kharpezikion kelimesinin anlamı ve kökeni üzerine tartışan ve temayla ilgili görüşleri aktaran Honigmann; "*Melitene'nin zaptından bir yıl sonra (935) ilk defa olarak yeni bir thema ortaya çıkıyor … son defa olarak 949 yılında zikredilmektedir ve sadece Konstantinos Porphyrogennetos'un de Caerimoniis adlı eserinde mevcuttur*" demektedir (Honigmann, 1970, s. 73).
28. Türkmenlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, 1980.
29. Arapların Orta Asya ve Afganistan'a yaptıkları seferler sırasında Müslümanlaşan Türk toplulukları, İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde askerlik yapmışlardı. Dolayısıyla Halife ve ardılları, Türklerin askerlik alanındaki üstünlüklerinin bilincindeydiler. Abbasiler de orduya; siyasi ve dini görüş ayrılıkları nedeniyle bölünmüş Arapların yerine, Horasanlıları getirmişler ancak tam bir güven sağlanamaması nedeniyle 9. yüzyılın ortalarından başlayarak Türkler – bunlar, Müslüman olarak yetiştirilmiş savaş tutsakları ya da kölelerdi – Horasanlılara tercih edilmiştir (Cahen, 1994, s. 26).

Şekil 26: 10.-11. yüzyıllarda Anadolu siyasi haritası

1040 tarihinde kazandıkları Dandanakan zaferiyle bağımsız Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Tuğrul ve Çağrı Bey'ler; bu zafer öncesinde maiyetlerindeki Türkmenlerle birlikte yerleşebilecekleri uygun sahalara ihtiyaç duymuşlardır. Buna bağlı olarak aldıkları kararlar sonucunda, 1018 yılında Çağrı Bey Anadolu'ya ilk keşif seferini gerçekleştirmiştir[30] (Honigmann, 1970, s. 175; Özdemir, 1991, s. 384; Yıldız, 1992, s. 34; Bezer, 1997, s. 67; Turan, 2005, s. 45; Merçil, 2008, s. 6).

Bu keşif seferinin, Anadolu'nun savunmasının zayıf olduğunu ve yerleşmeye elverişli olduğunu ortaya koymasının ardından, bölgeye akınlar devam etmiş (1028/9)[31], 1042/1045 yılındaki seferin sonunda Türkler Van'a kadar gelerek buradaki Ermeni ordusunu yenmişlerdir[32] (Sevim, 1990a, s. 2–3; Özdemir, 1991, s. 384; Yıldız, 1992, s. 34; Sevim, 1993, s. 219; Merçil, 2008, s. 22–24).

30. Bu seferlerin başlangıcı olarak; Özdemir ve Bezer 1015, Honigmann ve Merçil 1016, Yıldız ve Turan 1018 yıllarını vermektedirler.

31. Merçil bu konuda; "*Anadolu'ya Türk akınları Çağrı Bey'in 1016'daki meşhur keşif akını ile başlamıştır. Bunu, 1028'de Gazneli Sultan Mahmud'un karşısında mağlup olan ve kaçan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar'ın Azerbaycan yolu ile Bizans arazisine girmeleri ve Diyarbekir havalisine kadar uzanmaları takip etti (1029)*." demektedir (Merçil, 2008, s. 22).

32. Yıldız; "*… Türkmenler, 1042'de Urmiye'de toplanarak Van bölgesine girmişler ve buradaki Ermeni Krallığı ordusunu yenmişlerdir*." şeklinde bilgi vermektedir. Buna karşın Merçil, 1038–1042 arası bir tarihe işaret ederek; "*Bir grup Türkmen ise Urmiye yörelerine gidip oradaki soydaşları ile birleştiler ve*

Tuğrul Bey'in kendisine tabi olmaları yönündeki teklifini kabul etmeyen Türkmenler[33], 1044'te büyük kitleler halinde Doğu Anadolu'ya girmişler; bazı boylar Van ve Erzurum'a; bazıları da Meyyafarikin (Silvan), Mardin ve Cizre'ye akınlar yapmışlardır (Sevim, 1990a, s. 2–3; Yıldız, 1992, s. 34; Sevim, 1993, s. 219; Merçil, 2008, s. 23–24).

Sultan Tuğrul Bey tarafından Anadolu'ya gönderilen İbrahim Yınal'ın seferi (1048), Bizans kuvvetlerinin Pasinler'de bozguna uğramasıyla sonuçlanmıştır (Köymen, 1968, s. 80–83; Honigmann, 1970, s. 177; Sevim, 1990, s. 3; Sevim, 1993, s. 219; Merçil, 2008, s. 25–26). Büyük Selçuklu Devleti'nin Bizans'a karşı kazandığı ilk büyük zafer olan Pasinler zaferi (1049), Bizans İmparatoru'nu Tuğrul Bey ile anlaşmaya mecbur bırakmış olması açısından önemli olmakla beraber, 1071 Malazgirt Savaşı'na doğru gelişen olayların ve yapılan gazaların önüne geçememiştir[34].

1054 yılında Tuğrul Bey Malazgirt Kalesini kuşatmışsa da alamamıştır. 1063'te ölümünün ardından yerine geçen Sultan Alp Arslan, amcasının başladığı işi tamamlayarak kaleyi ele geçirmiş ve Malazgirt Savaşı'nın[35] muzaffer komutanı olarak tarihe geçmiştir (Honigmann, 1970, s. 114–120, 179–180, 187; Köymen, 1986, s. 52–54; Sevim, 1990, s. 4, 7; Yıldız, 1992, s. 35–39; Abu'l-Farac, 1987, s. 306, 316; Aşan, 2005, s. 55; Merçil, 2008, s. 29–30).

Malazgirt Savaşı'ndan sonra, "*bir Bizans vassalı sıfatıyla, Maraş'tan Edessa ve Malatya'ya kadar uzanan geçici bir devlet*" kuran Ermeni Filaretos/Philaretos'un[36] da elinde (Ardıçoğlu, 1966, s. 1; Honigmann, 1970, s. 142), kısa süre içinde yalnızca

---

hep birlikte Hakkari yöresine girerek burada oturan kabileler ile birçok kereler çarpıştılar." demekte, Van bölgesinde Ermeni ordusunun bozgunu için de tarih olarak 1045 yılını vermektedir. Aynı konuda farklı bilgiler için ayrıca bkz. Honigmann, 1970, s. 176; Turan, 2005, s. 45–46.

33. Bu Türkmenler; Musul Emiri, Diyarbekir Emiri ve Irak Büveyhi hükümdarı tarafından Tuğrul Bey'e şikayet edilmişlerdi (Merçil, 2008, s. 23).

34. Pasinler – Malazgirt arası süreç için bkz. Kafesoğlu, 1968, s. 182–188; Köymen, 1968, s. 84–115; Yinanç, 1968, s. 27–47; Honigmann, 1970, s. 113–120, 137–141, 179–187; Gordlevski, 1988, s. 38; Sevim, 1990, s. 4–15; Özdemir, 1991, s. 384–386; Yıldız, 1992, s. 36–37; Dirimtekin, 1993, s. 231–236; Sevim, 1993, s. 220–222; Cahen, 1994, s. 84–86; Turan, 2005, s. 49–52; Merçil, 2008, s. 27–57.

35. Malazgirt Savaşı ve sonuçları için bkz. Kafesoğlu, 1968, s. 189–200; Köymen, 1968, s. 115–142; Yinanç, 1968, s. 47–58; Honigmann, 1970, s. 187–188; Gordlevski, 1988, s. 38–39; Özdemir, 1991, s. 387–391; Dirimtekin, 1993, s. 238–248; Kaymaz, 1993, s. 260–261; Sevim, 1993, s. 222–229; Cahen, 1994, s. 86–87; Turan, 2005, s. 52–64; Merçil, 2008, s. 57–65.

36. Philaretos (yayında Pilardos olarak geçmektedir) ve bölgedeki hakimiyetiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abu'l-Farac, 1987, s. 330–333; Mateos, 2000, s. 147–150.

Harput ve çevresindeki kaleler kalmıştır. (Ardıçoğlu, 1966, s. 2; Ünal, 1989, s. 14–15; Ardıçoğlu, 1997, s. 44; Aşan, 2005, s. 56). Bu dönemde de bölgeye Türk akınları sürmüş, kalabalık göçebe topluluklar başlarındaki Türkmen beylerinin idaresinde, doğudan başlayarak Anadolu'nun pek çok yerinde beylikler kurmaya başlamışlardır (Sevim, 1990, s. 22–30; Merçil, 2008, s. 73–75).

1071 sonrası Anadolu'da kurulmuş olan beyliklerden biri de; "*Harput merkez olmak üzere, Palu, Mazgirt, Çemişkezek, Eğin, Arapgir, Genç ve Dersim'in güneyi ile bugün nereye tekabül ettiği tam olarak anlaşılamayan bazı yerleri*" kapsayan[37] Çubukoğulları Beyliği'dir (Alptekin, 1992, s. 45; Bezer, 1997, s. 68–69).

Sultan Melikşah'ın Diyarbakır'ın fethiyle görevlendirdiği Fahrüd Devle'nin yanında Artuk Bey'le birlikte kuşatmaya katılan Çubuk Bey[38] (Sunguroğlu, 1958, s. 102; Bezer, 1997, s. 74–75), 1087 yılında Harput'u Filaretos'tan almış[39] ve Büyük Selçuklular'a bağlı olmak koşuluyla bölgede kendi beyliğini kurmuştur (Alptekin, 1992, s. 46; Ardıçoğlu, 1997, s. 44, 49–50; Bezer, 1997, s. 80–82; Turan, 2005, s. 103–105; Aşan, 2005, s. 56).

Çubuk Bey'in daha sonra Yemen ve Hicaz seferine katıldığı, 1094 yılında seferden döndükten sonra Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'un hizmetine girdiği bilgileri İbnü'l-Ezrak'tan edinilmektedir (Bezer, 1997, s. 84–85).

Çubuk Bey'in Harput'ta ne kadar hüküm sürdüğü de, ne zaman öldüğü de bilinmemekte[40], yerine geçen oğlu Muhammed/Mehmed Bey'in 1106/7–1112/3 yıllarında Harput'a egemen olduğu kaydedilmektedir[41] (Ardıçoğlu, 1966, s. 14;

37. Çubukoğulları Beyliği'nin hakimiyet sahası ile ilgili ayrıntılı bilgi ve görüşler için bkz. Bezer, 1997, s. 82–83.
38. Çubuk Bey, Türkmen asıllı bir komutandır. Doğum yeri ve tarihi ya da Anadolu'ya ilk gelişiyle ilgili kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bezer, 1997, s. 69–71.
39. Çubuk Bey'in Harput egemenliğinden önceki faaliyetleri için bkz. Bezer, 1997, s. 70–80.
40. Bu konuda Bezer; *"... Çubuk Bey'in... Berkyaruk ile Tutuş arasında geçen... "iki Türk ordusunun kıyasıya vuruştuğu Rey Savaşı'nda ölmüş olabileceğini iddia etmek yanlış olmayacaktır*" demektedir (Bezer, 1997, s. 86).
41. Çubukoğlu Mehmed hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Bezer bunun sebebini *"... Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçukluların uzun bir zaman taht kavgaları ile çalkalanmaları, Haçlı seferlerinin başlamasıyla Anadolu'ya kayması yüzünden, Doğu-Anadolu'nun kısmen kaynakların ilgi alanının dışında kaldığı anlaşılmaktadır.*" şeklinde ortaya koymaktadır (Bezer, 1997, s. 86).

Alptekin, 1992, s. 47; Bezer, 1997, s. 86–88). Mehmed Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına kimin geçtiği tespit edilememiştir[42] (Bezer, 1997, s. 88–89).

Bezer, Çubukoğulları Beyliği'nin önemini; *"... çok kısa süren ömrüne rağmen, Anadolu'nun fetih yıllarında bu bölgenin Türk idaresine katılması ve beyliğin kuruluşu ile çok sayıda Türkmenin bölgeye iskânında mühim rol oynamıştır*." cümlesiyle ifade etmektedir (Bezer, 1997, s. 92).

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan beyliklerden bir diğeri de Artukoğulları Beyliği'dir (Şek. 27)[43]. Kuruluşu diğer beyliklerden daha sonraya, 12. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Artukoğulları'nın Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Mardin ve Hısn Ziyad (Harput) kolları uzun ömürlü olmuştur (Ardıçoğlu, 1997, s. 53; Turan, 2004, s. 151).

Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine (1107), o sırada Musul'da bulunan en küçük oğlu Tuğrul Arslan ve annesi, Emir Bozmış tarafından Malatya'ya götürülmüş ve Tuğrul Arslan sultan ilan edilmiştir (Ardıçoğlu, 1966, s. 16; Cahen, 1994, s. 101; Demirkent, 1996, s. 59; Turan, 2005, s. 176). Bu dönemde Tuğrul Arslan'ın annesinin Artukoğlu Balak/Belek Bey (Gazi)[44] ile evlendiği ve onu oğlunun atabeyi yaptığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır (Abu'l-Farac, 1987, s. 357; Ardıçoğlu, 1996, s. 17; Uyumaz, 2001, s. 171). Ancak Belek'in Harput'a egemen olma sürecine ve tarihine ilişkin bilgilerde farklılıklar söz konusudur[45]. Sonuç olarak; bu olaylar 1113–1118 yılları arasında gerçekleşmiş ve Belek Gazi Harput'u almıştır. Böylece Harput'ta Artuklu egemenliği başlamış ve 1234 yılına kadar devam etmiştir (Abu'l Farac, 1987, s. 351–357; Alptekin, 1992, s. 48; Artuk, 1992, s. 80–81; Ardıçoğlu, 1997, s. 54).

---

42. Mehmed Bey'in ölümünü takiben beyliğin durumu ve bu konuda farklı görüşler için bkz. Bezer, 1997, s. 88–91.
43. Beyliğin kuruluşu, tarihi, adını aldığı Artuk Bey ve ardılları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü, 1940, s. 617–625; Sevim, 1962, s. 121–146, 501–520, 649–691; Ardıçoğlu, 1966; Artuk, 1988; Sevim, 1990, s. 46–71; Artuk, 1992, s. 79–86; Bulduk, 2004, s. 40–60; Turan, 2004, s. 151–259.
44. Artuk'un torunu olan Belek hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ardıçoğlu, 1966; Turan, 2004, s. 164–171.
45. Bu konuda bkz. Ardıçoğlu, 1966, s. 17–18; Artuk, 1992, s. 80; Bulduk, 2004, s. 43–44, 61; Turan, 2004, s. 165; Turan, 2005, s. 179–180.

Şekil 27: 11.-13. yüzyıllarda Anadolu, siyasi haritası

Belek Gazi'nin en önemli başarıları, Haçlılar karşısında kazandığı zaferlerdir. Özellikle Urfa kontunu Harput Kalesi'ne hapsetmesi (1122), ününü daha da artırmıştır (Turan, 2004, s. 164–168). Kısa sürede egemenlik sahasını Halep'e kadar genişletmiş (1124) ve Artuklu birliğini sağlamlaştırmıştır (Ardıçoğlu, 1966, s. 22–43; Alptekin, 1992, s. 49; Artuk, 1992, s. 81–83; Aşan, 1992, s. 58; Ardıçoğlu, 1997, s. 55–58; Turan, 2004, s. 169–171).

Belek'in ölümünden sonra (Mayıs 1124) yerine amcası İl-gazi'nin oğullarından Süleyman geçmiş, ancak kısa süre sonra o da ölmüştür (Artuk, 1992, s. 84; Ardıçoğlu, 1997, s. 59; Turan, 2004, s. 171). Bunun üzerine Harput'un hakimiyeti Hısn-ı Keyfa Artukluları'nın başı olan Sokman oğlu Davud'a geçmiş, ölümünden sonra yerine geçen oğlu Fahreddin Kara Arslan[46] (1144) da bölgeyi babasının mülkü olarak idaresi altına almıştır (Alptekin, 1992, s. 50; Ardıçoğlu, 1997, s. 60; Turan, 2004, s. 175–176).

Turan'ın " *Fahreddin Kara Arslan Harput'u idare eden oğlu Nasreddin'in 1163 Nisanında Erzen beyi Devlet-şah'ın kızı ile düğününü yaptıktan sonra…*" ifadesinden anlaşıldığına göre, Harput idaresi bir süreliğine Nasreddin'e ait olmuştur. Ancak 1164 yılında Nasreddin, 1167'de de Kara Arslan ölmüş ve oğlu Nureddin Muhammed tahta geçmiştir (Köprülü, 1940, s. 619; Alptekin, 1992, s. 50; Aşan, 1992, s. 58; Ataoğlu, 1992, s. 55; Ardıçoğlu, 1997, s. 60; Turan, 2004, s. 180–182).

46. Fahreddin Kara Arslan ve döneminin olaylarıyla ilgili bkz. Turan, 2004, 178–182.

Nureddin Muhammed II. Kılıç Arslan'ın damadıdır. Böylelikle, Kılıç Arslan ile Selahaddin Eyyubi arasındaki ilişkiler Artuklular'a ve Harput'a da yansımış, Nureddin de bu ilişkiler ağında yerini almıştır[47]. Selahaddin Eyyubi ile ittifakı doğrultusunda kardeşini 1185'te yardıma gönderen Nureddin Muhammed aynı yıl ölünce, yerine Kutbettin Sokman (Sukman) geçirilmiştir. Bunun üzerine Eyyubi'nin yanında olan kardeşi İmadeddin Ebu Bekir Harput'a dönmüş ve kenti ele geçirerek adına para bastırmıştır. (Sunguroğlu, 1958, s. 115; Ardıçoğlu, 1997, s. 66–67; Bulduk, 2004, s. 61; Turan, 2004, s. 189).

1205 yılına kadar hüküm süren İmadeddin Ebu Bekir öldükten sonra kendisine oğlu Nizameddin İbrahim halef olmuştur. Bu dönem, Anadolu Selçuklu egemenliğini tanımış olan Harput Artukluları için hareketli geçmiştir[48] (Ardıçoğlu, 1997, s. 67). 1223'te, Nizameddin'in oğullarından İzzeddin Ahmed başa geçmiş ve ardından yeğeni Nureddin Artukşah da son Artuklu Harput hükümdarı olmuştur (Sunguroğlu, 1958, s. 116; Ardıçoğlu, 1997, s. 73–74, 79–80).

2. 2. 3. Anadolu Selçuklu Döneminden Osmanlı Hakimiyetine

1229'da Celaleddin Harzemşah Ahlat'ı ele geçirmiş, bu durumdan endişe duyan Artuklular[49], Keykubad'a bağlılık sözlerine rağmen Harzemşah'a bağımlı hareket etmişlerdir (Cahen, 1994, s. 137; Uyumaz, 2003, s. 73; Turan, 2005, s. 386). Aynı dönemde sultanın Eyyubilerle ilişkileri de inişli çıkışlıdır. Bir ara Harput Artukluları Eyyubilerin de yanında yer almışlardır. Bunlar ve benzer gelişmeler[50] Keykubad'ı harekete geçirmiş, 1230'da Yassıçimen'deki savaşa ve 1234 yılında Harput'u teslim almasına varacak olan süreci başlatmıştır (Aksoy, 1985, s. 126; Cahen, 1994, s. 140; Ardıçoğlu, 1997, s. 75, 78; Uyumaz, 2003, s. 77; Bulduk, 2004, s. 63–64; Turan, 2004, s. 198; Turan, 2005, s. 391–392, 401).

47. Bu konuda bkz. Turan, 2004, 185–189.
48. Bu dönem için bkz. Sunguroğlu, 1958, 115; Abu'l-Farac, 1987, 486, 487; Ardıçoğlu, 1997, 67–69.
49. Ardıçoğlu; Harput'un 1227 yılında kısa süreliğine de olsa Celaleddin Harzemşah tarafından işgal edildiği bilgisini ermektedir (Ardıçoğlu, 1997, s. 75).
50. Bahsi geçen gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cahen, 1994, s. 137–140; Ardıçoğlu, 1997, s. 76–78; Uyumaz, 2003, s. 47–64, 73–77; Turan, 2004, s. 197–199; Turan, 2005, s. 386–401.

Harput'un resmen Selçuklu egemenliğine girmesinin ardından, Keykubad kentin idaresini Subaşı Seyfeddin Bayram'a bırakmıştır. Yassıçimen Savaşı'ndan sonra kendisine sığınan Harzemliler'i de kenti korumakla görevlendirmiştir. 1237'de Keykubad ölünce yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiş ve Harzemliler'e kötü davranarak ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur (Ardıçoğlu, 1997, s. 81). Devlet içindeki Harzemli kadrosunu da tasfiye eden Keyhüsrev'in bu tutumunda, tahta geçmesinde etkin bir role sahip olan Emir Sadeddin Köpek etkili olmuştur[51] (Aksoy, 1985, s. 127; Cahen, 1994, s. 141; Turan, 2005, s. 427).

1242 yılında Erzurum'u işgal ederek tahribat yapan Moğollar, 1243'te Anadolu Selçukluları'nı Kösedağ'da bozguna uğratıp vergiye bağlamış, Ahlat ve Diyarbakır'a kadar akınlar yapmışlardır. Bu sırada Harput ve Malatya da bölgedeki istilanın sarsıntılarını yaşamıştır. Moğolların önünden kaçan Harzemliler ve Türkmenler büyük kitleler halinde bölgeye göç etmiş ve huzursuzluk yaratmışlardır (Cahen, 1994, s. 144–145; Ardıçoğlu, 1997, s. 82; Turan, 2004, s. 200–201).

1246 yılı başlarında Keyhüsrev'in ölümünü takiben, yine dönemin devlet adamlarının seçimi doğrultusunda[52], sultanın oğullarından II. İzzeddin Keykavus[53] tahta çıkarılmıştır. 1249'dan 1262'ye kadar ise II. İzzeddin Keykavus, II. Alaeddin Keykubad ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan belli aralıklarla müstakil veya ortaklaşa saltanat sürmüşlerdir[54]. Bu dönemde de Moğol-İlhanlı akınları ve istilalar devam etmiş, 1256 yılında, Türkmenler ve Ağaçeriler kalabalık gruplar halinde Malatya ve Harput bölgelerini işgal etmişlerdir (Cahen, 1994, s. 266; Turan, 2004, s. 201; Turan, 2005, s. 488). 1257'de, tek başına tahtta olan II. İzzeddin Keykavus, doğu sınırlarını koruma altına almak ve Moğollar'a karşı bir güç oluşturmak için Türkmenlerden ve Kürtlerden asker toplanmasını emretmiştir. Bölgedeki Musullu Kürt aşiret reisi Şeyh Adi'nin oğullarından Şerefeddin Mehmed'e, hizmetleri karşılığında Harput'un idaresini vermişse de Moğollar bu askerlerin tümünü öldürmüştür (Ardıçoğlu, 1997, s. 83; Turan, 2005, s. 505).

51. Harzemliler ve Selçuklular arasındaki gerginlikte Sadeddin Köpek'in rolü, olayların seyri ve sonuçları için bkz. Cahen, 1994, s. 141–143; Ardıçoğlu, 1997, s. 81, 82; Turan, 2005, s. 427–429.
52. Turan; bu seçimin örfe göre yapılmış olduğunu belirtmektedir (Turan, 2005, s. 477).
53. İzzeddin'in bu ilk saltanat dönemiyle ilgili bkz. Turan, 2005, s. 477–485.
54. Ortak saltanat sürecinin ilk dönemiyle ilgili bkz Turan, 2005, s. 485–503.

1258'den sonra bölge Moğollar tarafından ele geçirilmiş, paylaştırılmış ve Harput ile doğusu Moğol Beyi Gazvinli'ye verilmiştir. Bu dönemde Moğollar'ın zulümleri nedeniyle bölge çeşitli isyanlara sahne olmuş, Malatya ve Harput halkı dağlara çekilmiştir (Sunguroğlu, 1958, s. 118).

Elazığ, Malatya, Tunceli, Maraş ve Erzincan'ı içine alan bölgeye, 13. yüzyılın sonlarından itibaren İlhanlılar egemen olmuşlar (Aksoy, 1985, s. 133), bu arada 1318'de Anadolu Selçukluları saltanatı da son bulmuştur (Turan, 2005, s. 659). 1336'da İlhanlı Devleti'nin de yıkılmasını takiben bölgede yeni bir güç, Dulkadiroğulları ortaya çıkmıştır (Ardıçoğlu, 1997, s. 87; Turan, 2005, s. 665).

1339 yılında Zeynüddin Karaca Bey'in Eretna Bey'in elinden aldığı Elbistan'ı merkez yaparak kurmuş olduğu Dulkadiroğulları Beyliği, varlığını bazen Memluklar'a bağlı bazen de karşı olarak sürdürmüştür (Cahen, 1994, s. 351; Uzunçarşılı, 2003, s. 169). 1353'te Memluklar tarafından ortadan kaldırılan Karaca Bey'in yerine oğlu Halil Bey geçmiş, Memluk devletine itaat şartı ile Elbistan valiliğine tayin edilmiştir. Halil Bey kısa sürede Maraş, Malatya, Harput[55], Behisni, Amik taraflarını işgal ederek Dulkadiroğulları Beyliği'nin sınırlarını genişletmiş ve Memluklarla çatışmaya başlamıştır[56] (Yinanç, 1989, s. 19–21; Uzunçarşılı, 2003, s. 170; Hammer, 2007, s. 298). Bu dönemde 1363 yılından itibaren beyliğin tarihinde Harput'un önemli bir yeri olduğu kaydedilmektedir (Ardıçoğlu, 1997, s. 88).

1366 yılında Memluk orduları Harput'u kuşatmış ve kent teslim olmuştur. Bu kuşatmada kalede tahribat meydana geldiği ve Memluk hakimiyetinin varlığı, Dulkadiroğulları'na ait 1369 tarihli onarım kitabesinden ve 1370 tarihli kitabede Memluk sultanının adının geçmesinden anlaşılmaktadır[57]. 1376'da ise Dulkadiroğlu Halil Bey Harput'u tekrar ele geçirmiş, 1381'de Memluklar yeniden saldırıya geçmişlerse de kenti alamamışlardır (Yinanç, 1989, s. 20–23).

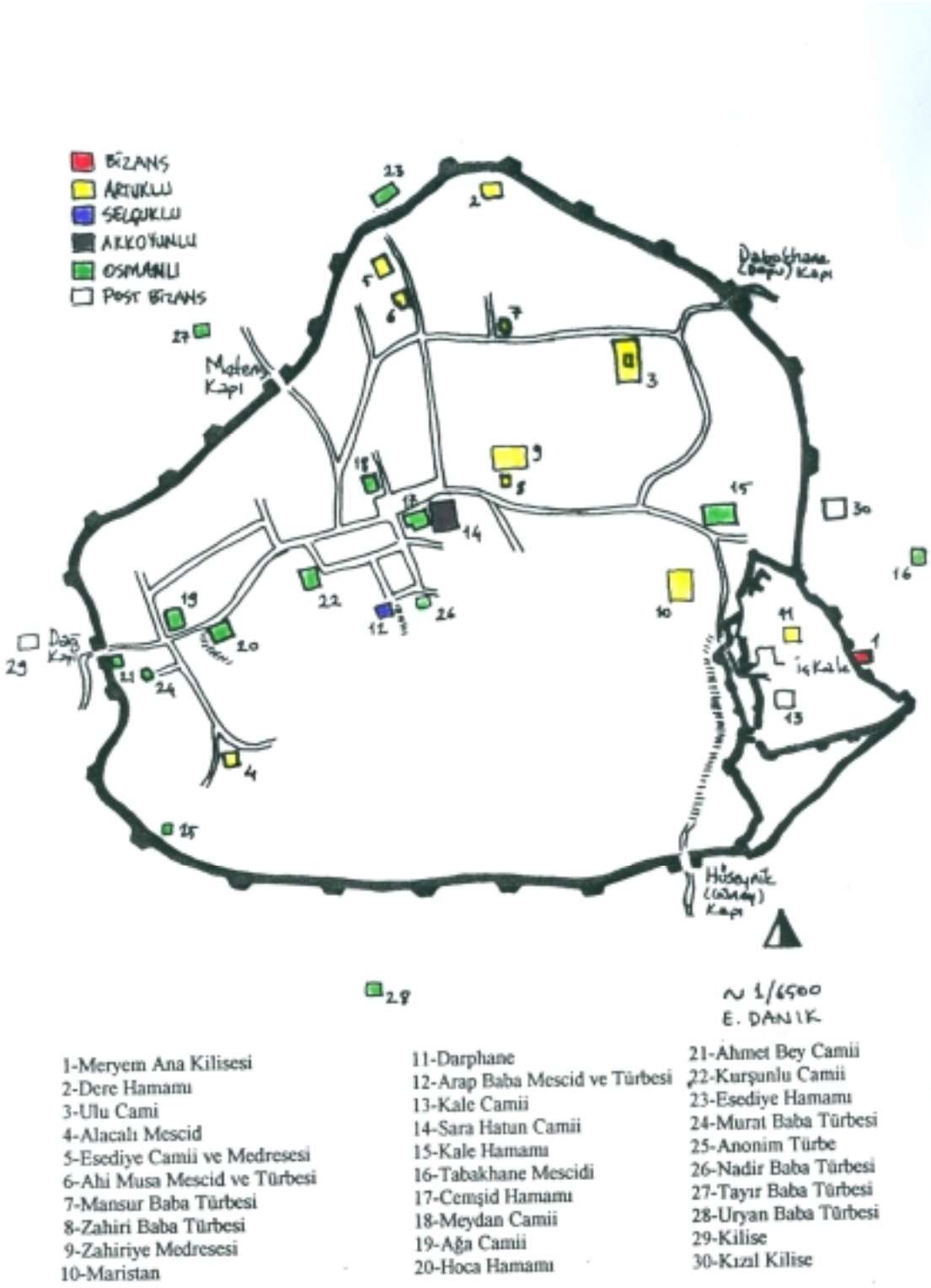
55. Yinanç, Harput'un fetih sürecini anlatırken, sürecin başlangıcını; " *Malatya kuşatmasından üç yıl sonra yine Eretneliler ülkesinde bazı toplulukların çıkardığı isyanlar, Dulkadir Beyi'ne ilerden beri göz koyduğu Harput kalesini ele geçirmek için fırsat verdi.*" şeklinde ifade etmektedir (Yinanç, 1989, s. 20).
56. Dulkadiroğlu Halil Bey Malatya'yı ele geçirmeye çalışırken halk şehri Memluklar'a teslim etmiş, bu durum Halil Bey ile Memluklar'ın arasını açmış ve sıklıkla çatışmaya başlamışlardır (Yinanç, 1989, s. 20).
57. Bu kitabeler Ardıçoğlu tarafından okunmuştur. Ayrıntı için bkz. Ardıçoğlu, 1997, s. 91–92.

Halil Bey'in ölümüyle yerine kardeşi İbrahim Bey, ardından İbrahim'in oğlu Nasıreddin Bey, sonra da diğer oğlu Süleyman Bey geçmiş ve böylece Dulkadiroğulları Beyliği 1454 yılına kadar kesin olarak varlığını sürdürmüştür. Bu tarihten sonra oldukça zayıfladığı görülmektedir[58] (Ünal, 1989, s. 21–22).

Timur'un Diyarbakır ve çevresinin idaresini bıraktığı Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman (Uzunçarşılı, 2003, s. 189), kısa sürede Erzurum, Erzincan, Kemah, Urfa, Mardin, Çemişgezek ve Dulkadiroğulları'nın elinde bulunan Harput'u ele geçirmiş ve devlet kurmuştur (Yinanç, 1940, s. 258–259; Aksoy, 1985, s.167).

Harput bir ara; Malatya'yı ele geçiren Karakoyunlular tarafından kuşatılmışsa da fethedilememiş (Sümer, 1984, s. 141), Kara Yülük'ün ölümü (1435) üzerine Dulkadiroğulları tarafından geri alınmış, nihai olarak 1465 yılında Memluklar'ın da onayıyla Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın[59] (Hasan Bayındır Han) hakimiyetine girmiştir (Yinanç, 1989, s. 59–60; Bıyıklıoğlu, 1992, s. 129; Ardıçoğlu, 1997, s. 94).

58. Beyliğin 1454 yılından sonraki yıkılış süreciyle ilgili ayrıntı için bkz. Yinanç, 1989, s. 58–105.
59. Uzunçarşılı Uzun Hasan'ı; "*1453'de yalnız, Diyarbekir Beyi bulunan Uzun Hasan, sonra Anadolu'nun doğu kısımlarını Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'i ve İran'ı ve Horasan'a kadar olan yerleri zapt ile büyük bir imparatorluk kurmuştur…*" sözleriyle tanıtmaktadır (Uzunçarşılı, 2003, s. 190). Uzun Hasan'la ilgili ayrıca bkz. Bıyıklıoğlu, 1992, s. 57–61.

1-Meryem Ana Kilisesi
2-Dere Hamamı
3-Ulu Cami
4-Alacalı Mescid
5-Esediye Camii ve Medresesi
6-Ahi Musa Mescid ve Türbesi
7-Mansur Baba Türbesi
8-Zahiri Baba Türbesi
9-Zahiriye Medresesi
10-Maristan
11-Darphane
12-Arap Baba Mescid ve Türbesi
13-Kale Camii
14-Sara Hatun Camii
15-Kale Hamamı
16-Tabakhane Mescidi
17-Cemşid Hamamı
18-Meydan Camii
19-Ağa Camii
20-Hoca Hamamı
21-Ahmet Bey Camii
22-Kurşunlu Camii
23-Esediye Hamamı
24-Murat Baba Türbesi
25-Anonim Türbe
26-Nadir Baba Türbesi
27-Tayır Baba Türbesi
28-Uryan Baba Türbesi
29-Kilise
30-Kızıl Kilise

Şekil 28: Ortaçağda Harput Kenti restitüsyon denemesi (Danık, 1995)

1473 yılında Fatih Sultan Mehmed, Anadolu'ya yönelik faaliyetleri dolayısıyla tehdit olarak gördüğü Uzun Hasan'a karşı harekete geçmiş[60], kendisine katılan Karaman ve Amasya valilerinin ordularıyla birlikte Akkoyunlu ordusuyla Otlukbeli'nde karşı karşıya gelmiş ve yapılan savaşta Akkoyunlular ağır bir yenilgiye uğramıştır (Sunguroğlu, 1958, s. 126; Uzunçarşılı, 2003, s. 193; Mantran, 2007, s. 116–117).

1478'de Uzun Hasan'ın, 1490'da da yerine geçen oğlu Yakub'un ölümü ve ardından başlayan taht kavgaları devleti zayıflatmış ve yıkılış sürecini başlatmıştır (Bıyıklıoğlu, 1992, s. 77–81). 16. yüzyılın başında Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail'le olan mücadeleleri ve yenilgileri de bu sürecin sonunu getirmiştir (Uzunçarşılı, 2003, s. 195–197; Hammer, 2007, s. 363–364; Mantran, 2007, s. 135).

1507 yılında Şah İsmail, Doğu Anadolu'daki pek çok kenti ve Harput'u fethetmiş ve bölgede Safevi Dönemi başlamıştır (Hammer, 2007, s. 366, 392). Başlarda yumuşak seyreden ilişkiler, Şah İsmail'in giderek güçlenmesiyle zaman içinde sertleşmiş; İsmail ile Sultan Selim arasında Selim'in şehzadeliğinden beri süregelen gerilim 1514'te doruk noktasına ulaşmıştır (Hammer, 2007, s. 392–393; Mantran, 2007, s. 168). Bu gelişmeler Safeviler ile Osmanlıları Çaldıran'da karşı karşıya getirmiş, 1514 yılının Ağustos ayında yapılan savaş Safeviler'in yenilgisiyle sonuçlanmıştır ve Selim bölgenin büyük bir kısmını ele geçirmiştir[61] (Ünal, 1989, s. 24; Mantran, 2007, s. 169).

2. 2. 4. Osmanlı Hakimiyetinden Günümüze

Çaldıran yenilgisini sonuç olarak kabul etmeyen Şah İsmail, Diyarbakır'ı ele geçirmesi için bir komutanını görevlendirmiş, buna karşılık olarak da Yavuz Selim'in ordusunda bulunan bilgin İdrisi Bitlisi'nin yönlendirmesi ve Selim'in emriyle Bıyıklı Mehmed Paşa harekete geçmiştir. Sıkıntılı bir sürecin ardından[62] Harput 26 Mart 1516 tarihinde tamamen Osmanlı denetimine geçmiştir (Ünal, 1989, s. 24–27).

60. Uzun Hasan'ın Anadolu faaliyetleriyle ilgili bkz. Erzi, 1954, s. 203–221; Uzunçarşılı, 2003, s. 191–193; Hammer, 2007, s. 268–274. Ayrıca bu süreçte önem arz eden Akkoyunlu-Trabzon ilişkileri için bkz. Yücel, 1985, s. 288–297; Bıyıklıoğlu, 1992, s. 27–34.
61. Çaldıran Zaferi ve sonuçları için ayrıca bkz. Hammer, 2007, s. 399–404.
62. Bu süreçte yaşanan olaylarla ilgili ayrıca bkz. Sunguroğlu, 1958, s. 136; Anonim, 1982, s. 2498; Aksoy, 1985, s. 175; Ardıçoğlu, 1997, s. 97–101

Harput Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra yönetim sistemi gereği 19. yüzyılın sonlarına kadar Diyarbekir eyaletine bağlı bir sancak olmuştur[63] (Aksoy, 1985, s. 184; Ünal, 1989, s. 33). 1518 tahririne göre beş nahiyeye ayrılmış olan Harput Sancağı'nın 1523 ve 1566 tahrirlerine göre nahiye sayısı yedidir[64]. Ayrıca 1518'den 1566'ya nüfusta da %120 civarında artış görülmektedir. (Ünal, 1989, s. 35, 37; Aksın, 2005, s. 61; Aksın, 2005a, s. 78). 16. yüzyılda Harput ve çevresinde çok sayıda vakıf kurulmuş olduğu da kaydedilmektedir[65] (Öztürk, 1992, s. 82). 1691 yılında ise nahiye sayısının on ikiye yükseldiği görülmektedir (Aksın, 2005, s. 62).

Doğuya yapılan seferlerde hem üs hem geçit noktası olduğundan; 1552'de III. İran seferi öncesinde Kanuni Sultan Süleyman (1520–66)'ın orduları Harput'ta toplanmış, 1635'te İran seferi öncesi IV. Murad (1623–40) bölgede uzun süre kalarak sefer hazırlıklarıyla uğraşmıştır. Sultan, hem Revan hem de Bağdat Seferleri[66] dönüşünde iki kez daha Harput'a uğramıştır. IV. Mehmed (1648–87) döneminden itibaren de bölgeye askeri yığınak yapılmaya başlanmıştır (Anonim, 1982, s. 2498).

18. yüzyılda, III. Mustafa Dönemi'nde (1757–1774) Harput'un adı; yeniçerilerin bölge halkı üzerindeki baskısıyla çıkan sorunların İstanbul'a yansıması ve Padişah'ın bölgeye soruşturma kurulu ve ferman göndermesiyle hatırlanmaktadır (Anonim, 1982, s. 2498).

Harput, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Hıristiyanlık propagandası için kurulan misyoner teşkilatlarının yoğun faaliyetlerine sahne olmuştur (Akçora, 2005, s. 136). Gayrimüslim nüfusta Ermenilerin sayı bakımından öne çıkmaları nedeniyle, 1865 yılında "Harput Protestan Ermeni Birliği" organize edilmiştir. 1877 yılına gelindiğinde, Harput çevresinde 22 kilise, 83 okul ve bu okullarda 2469 kayıtlı öğrenci bulunması (Akçora, 2005, s. 134) eğitim alanında da sıkı çalışıldığını göstermektedir. 1878'de açılan Amerikan Koleji, "Ermeni Koleji" adıyla açılmış[67], 1888'de devletin isteğiyle

63. Harput Sancağı'nın coğrafi konumu için bkz. Ünal, 1989, s. 31–32.
64. Aksın; bu sayıyı sekiz olarak vermektedir (Aksın, 2005, s. 61).
65. Bu vakıflarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, 1982, s. 82–86.
66. Revan seferi dönüşünde IV. Murad Harput'tan İstanbul'a dönmüş, hemen ardından Üsküdar-Kayseri-Sivas-Malatya-Elazığ-Diyarbakır-Musul-Bağdat güzergahını takip edecek olan yolun yapımına başlanmış ve han, köprü ve kervansaraylarla donatılmıştır. Yolun tamamlanmasından sonra IV. Murad Bağdat'a hareket etmiştir (Anonim, 1982, s. 2498).
67. Harput'ta misyonerlik ve Ermeni faaliyetleriyle ilgili bkz. Akçora, 2005, s. 133–140.

"Fırat Koleji" adını almıştır (Akçora, 2005, s. 138). Ayrıca Harput'ta 1895, 1914 ve 1915 yıllarında Ermeni isyanları olmuştur[68]. Tanzimat Döneminden itibaren Dersim yöresi isyanları nedeniyle yapılan tüm askeri harekatlarda merkez olarak değerlendirilmiştir.

19. yüzyıl Harput için değişim yüzyılı olmuştur. 1833 yılında Diyarbakır eyalet valiliğine atanan Mehmed Reşid Paşa Harput'un kent dokusu açısından elverişli olmadığına karar vermiş (Sunguroğlu, 1958, s. 203), konağını Agavat mezrasında (Elazığ Ovası) yaptırmış ve mezraya inişin ilk temelleri böylece atılmış (Karakaş, 1999, s. 134), dolayısıyla Harput; 1 Nisan 1846 tarihinde, dört sancak ve otuz kazadan oluşan müstakil bir eyalet haline getirilmiştir (Aksın, 2005, s. 64–65). Aksın'ın bildirdiğine göre;

> "12 Şubat 1867 tarihli bir irade kaydında bu tarihe kadar Harput'ta oturan halkın çoğunun artık buradan ayrılarak Mezraa olarak adlandırılan ovaya yerleştiği belirtilmektedir. Bu mezraanın gün geçtikçe genişlediği ve kalabalıklaştığı ifade edilmiş, bu sebepten Hükümet merkezinin de bu bölgeye taşındığı ve artık Harput şehrinin önemini kaybettiği vurgulanmıştır. Aynı belgede Harput isminin değiştirilerek Padişah Abdülaziz'in ismine izafeten Ma'muratü'l-Aziz olarak isimlendirilmesi de istenmektedir." (Şek. 29, 32) (Aksın, 2005, s. 67)

Şekil 29: 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun illeri haritası

68. Ermeni isyanları, sebepleri ve sonuçlarıyla ilgili bkz. Akçora, 2005, s. 140–143. Ayrıca bu süreçte Amerika ile ilişkiler, bağışlar ve karşılıklı göç konusunda bkz. Açıkses, 2005, s. 145–165.

Yine 1867 yılı içinde Ma'muratü'l-Aziz Eyaleti tekrar sancak olmuş ve Diyarbakır Eyaletine bağlanmıştır. 1875'te Diyarbakır'dan bağımsız müstakil mutasarrıflık, 1878'de ise Vilayet haline getirilerek ordu müfettişliğinin merkezi olmuştur (Karakaş, 1999, s. 135; Aksın, 2005, s. 67). Cumhuriyet sonrası merkez sancak Elaziz'den bozma, Elazığ adını almıştır (Danık, 2001, s. 15).

Şekil 30: 20. yüzyıl başında Harput

Şekil 31: 20. yüzyıl başında Harput

Şekil 32: 19. yüzyıl sonunda Harput

3. KATALOG

3. 1. YAPININ YERİ VE ADI

Yapı, Elazığ İli, Merkez, Harput/Camii Kebir/Ulu Camii Mahallesi, Nizameddin Caddesi üzerinde, kaleye giden yolun güneyinde bulunmaktadır. Harput Kentsel Sit Alanı ve Harput Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgesi içinde kalan Ulu Cami, tapunun 59 ada 1 parselinde kayıtlı olup mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir[1]. Cami bugün alçak ve araziye uyumlu biçimde kademeli bir çevre duvarı üzerinde yer alan demir parmaklıklarla sınırlanmış geniş bir alanda bulunmaktadır.

Kaynaklarda; "Ulu Camii"[2] (Sunguroğlu, 1958, s. 302; Altun, 1973, s. 79–94; Altun, 1978, s. 27; Aşan, 1989, s. 81; Ünal, 1989, s. 208; Ardıçoğlu, 1997, s. 60, 65), "Camii Kebir" (Sunguroğlu, 1958, s. 302; Aşan, 1989, s. 81; Ünal, 1989, s. 209), "Cami-i Muazzam" ve "Cami-i Azam" (Ünal, 1989, s. 208) adlarıyla yer alan yapı, halk arasında "Eğri Minareli Cami" adıyla anılmaktadır[3].

3. 2. YAPIYLA İLGİLİ KAYNAKLAR

3. 2. 1. Kitabeler

Yapıya ait inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak, avlu kuzey duvarında bir vergi kitabesi (Şek. 33–35) ile batı kapısının kemer alınlığında bir onarım kitabesi (Şek. 36, 37) yer almaktadır. Ayrıca; bugün Harput'taki Kurşunlu Camii'nde bulunan ve Ulu Cami'ye ait olduğu genel kabul gören minberin kitabeleri de yapıyla ilişkilendirilmektedir (Şek. 38–67).

---

1. Bu bilgiler; T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 08. 06. 2007 ve 01. 11. 2007 tarihlerinde yapmış oldukları toplantıların aynı tarihli ve 1274 sayılı karar metinlerinden alınmıştır.
2. Rapor, karar, tescil belgesi, abide ve eski eser onarım fişi ve vakıf eski eser fişi gibi resmi belgelerde de "Ulu Camii" adı kullanılmaktadır.
3. Halk arasında anlatılan efsaneye göre; Ulu Cami bahçesinde bir kadir gecesi iki arkadaş oturuyorlarmış, birisi birden bire diğerine cami bahçesinin güneyinde ve mihrabın hemen önünde duran dut ağacının eğilip kalktığını, yani secde ettiğini söylemiş. Diğeri de caminin minaresinin eğilip kalkarak secde ettiğini söyleyince minare ve ağacın sırları ortaya çıkmış. O günden beri ağaç ve minarenin secde eder durumda kaldığı söylenmekte, hatta minarenin birkaç kez onarım görmesine rağmen tekrar eski eğik haline geldiği rivayet edilmektedir (http://elazig2323.blogspot.com/2008/01/ulu-camii-efsanesi.html, 28.05.2010).

Kitabe 1

İç avlunun kuzey revak kemerleri arasında üst seviyede bulunan kitabe, 0.50x0.35 m. ölçülerinde mermer blok üzerine kazıma tekniğinde kufi yazılıdır (Şek. 33–35).

Şekil 33: Avludan kuzey revağa bakış

Şekil 34: Revak kemerleri arasında, kitabe

Şekil 35: Vergi kitabesi

Kitabe metni[4]:

بسمالله الرحمن الرحيم يامر باذن الله
تقربالى الله تعالى و ابتغاء مرضاته الا
ميرالاسفهسلان الكبير الاجل السد العالم
الموید المنصور المظفر المجاهد العالم فخر
الدين جمال الاسلام ظهير الامام نصير الانام
عضدالد دولة جلال الملة تاج الامة شمس الملوك عز السلاطين
شرف الجيوش المسلمين نصرة المجاهدين قاتل الكفرة
و المشركين فلك المعالى سيفا الخلافة سبيذ لامرا ابو
الحرث قره ارسلان بن داوود بن كمان بن ارتق معين امير
المومنين ادام الله سلطانه وهو التاج والعشير على ا...
..زوعندنا ..لعن الله من يعود الله والامر
سنة احدى وخمسين وخمس ماة

(Sunguroğlu, 1958, s. 304)

Okunuşu:

1- "Bismillâhirrahmânirrahîm. Lâ-zâlet
2- takarrüben illâllahi tealâ ve ibtiğae li- merzâtehu el-e
3- mîr el-isfehsâlâr el-kebîr el-ecell es-seyyid el-'âdil
4- el-müeyyed el-mansûr el-muzaffer el-mücâhid el-'âlim fahr
5- ed-dîn cemâlü'l-islâm zâhirü'l-imâm nasîrü'l-e'nâm
6- âzâdü'd-devle celâlü'l-millet tâcü'l-ümmet şemsü'l-mülûk izzü's-selâ(tîn)
7- şeref-i cüyûşi'l-müslimîn nusretu'l-mücahidîn kâtilü'l-kefere
8- ve'l-müşrikîn felek el-maâlî seyfu'l-hilâfe seyyidü'l-ümerâ'ı Ebu'l
9- Hâris Kar(a) Arslan bin Davud bin Sökmen bin Artuk mu' în emîr
10- el-mü'minîn edâm-Allahü sultânehu ve hüvet'tecü ve'l-'aşru âhiren
11- evzân gurre bâ min belde la'anellahu men yaud bih ve zâlike fi senetü ihdâ erbaîn ve hamse mie" (Durukan, 2005, s. 307)

4. Bu kitabe metni için ayrıca bkz. Berchem, 1906, s. 18; Ardıçoğlu, 1939, s. 41–42; Gabriel, 1940, s. 351; Oral, 1967, s. 141; Durukan, 2005, s. 307.

Çevirisi:

“Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı adıyla. Bu yapı, emîr, ordu komutanı, büyük, yüce, efendi, adil, yardım gören, Allah’ın yardımıyla galip ve üstün gelmiş, dünyanın savaşçısı, dini onuru, İslâmın güzelliği, imamın yıldızı, insanların yardımcısı, devletin değeri, milletin yüceliği, ümmetin tacı, melîklerin güneşi, sultanların değeri, Müslüman ordularının onuru, savaşçıların yardımcısı, dinsizlerin ve Tanrı’yı inkâr edenlerin yok edicisi, yüce değerlerin küresi, hilâfetin kılıcı, beylerin efendisi, ziraatçilerin babası, müminlerin emîrinin yardımcısı Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Ebu’l Haris Fahreddin Kara Arslan -Allah saltanatını sürekli kılsın- Allah yüceliğini ve rızasını kazanmak için, aynı zamanda şehrin emniyeti için aciz kimselerden baç, öşür, tartılan ve ölçü ile satılan başka şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti; bunu iade edenlere Allah lanet etsin. 541/1146 yılında yazıldı” (Durukan, 2005, s. 307–308).

Kitabe 2

Batı kapının kuşatma kemeri alınlığında, 38x0.32 m. ve 0.35x0.26 m. ölçülerinde birbirine bitişik iki mermer bloktan oluşan kitabe yer alır (Şek. 36, 37).

Şekil 36: Batı kapı, dış bordürler ve kuşatma kemeri

Şekil 37: Batı kapı kuşatma kemeri alınlığındaki onarım kitabesi

Kitabe metni:

(3 M Restorasyon)

Okunuşu:

(Birinci kısım)

1. Bihamdillah……
2. vefasız olduğun fehm eyleyen bu dari faninin
3. hadis fahri alem ekmel edub o zatı baki
4. ulu cami keşafzade ali beyk edub ihya
5. …….
6. muhabbeti ehli ulum ehli takva olduğundandır
7. ulu caminin derununda ……bir mahal içre
8. huda makbul ede vere berati lutfedub
9. kapanmaz ol kişinin defter ameli hayri kim

(İkinci kısım)

1. olur müyesser……..
2. makbul eyleyub dari bakaya……. ….
3. bakaya mezra-i dünyada ……..
4. ..harabe muşrif olmasın……
5. ila(ali) ruzi el kıyam anıldıkça hayr ile adı
6. ……..
7. bu alamettir…….
8. ……
9. ola makbul……adı (3 M Restorasyon)

Çevirisi:

(Birinci kısım)

1. Bihamdilillah (allahın izniyle).
2. Vefasız olduğun fehm eyleyen (anlamak) bu dari faninin(fani dünyanın insanları)
3. Hadis fahri alem(Hz. Muhammed (hadis söyleyen alemlerin ulusu))ekmel edup(büyük ,mükemmel) o zatı baki(sonsuz kılan)
4. Ulu cami keşafzade ali bey ihya(iyileştirmek)edup(etti)
5. …….okunamadı
6. Muhabbeti ehli ulum(ilim sahibi) ehli takva(edeb sahibi, allah korkusundan doğru yola adayan kimse)olduğundandır

7. Ulu cami derununda(içinde)bir mahal(yer)içre(içinde)
8. Hüda(allah) makbul(kabul) ede vere berati (izni)lutfedup (Allah rızası için yapılan işin hayrı isteniyor gibi bir anlam içeriyor.)
9. Kapanmaz ol kişinin defter ameli hayrı kim (kim bu hayrı (onarımı) yaparsa sevabı iyilik defteri kapanmasın

(İkinci kısım)

1. Olur müyesser ....(kolay olsun)
2. Makbul (kabul)eyleyub(etsin) dari bakaya(dünyada kalanlar)
3. Bakaya mezra-i (ekilen yer) dünyada (dünyada yapılan işler)….
4..... Harabe(yapı, cami) müşrif olmasın(yıkılmaya yüz tutmak)
5. İla ruzi el kıyam anıldıkça (kıyamete kadar anıldıkça ayakta kalsın)
6.....
7. Bu alamettir(işarettir).....
8. …….
9.. Ola makbul(kabul).....adı..... (3 M Restorasyon)

Kitabe 3

Minberin taht altındaki yatay panonun yüzeyinde tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 39–42).

Şekil 38: Harput Ulu Camii minberi

Şekil 39: Minberin taht altının doğudan görünüşü

Şekil 40: Minberin taht altının batıdan görünüşü

Şekil 41: Minberin taht altında doğuda yer alan kitabe

Şekil 42: Minberin taht altında batıda yer alan kitabe

Kitabe metni:

بسم الله الرحمن الرحيم

(Oral, 1962, s. 36)

Okunuşu:

Bismillâhirrahmanirrahîm

Çevirisi:

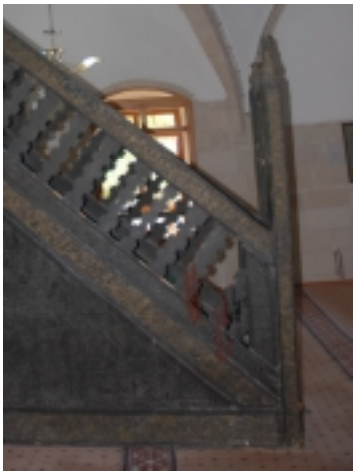
Esirgeyici, bağışlayıcı olan Tanrı'nın adıyla. (Durukan, 2005, s. 310)

Kitabe 4

Minber kapısının doğu sövesinde, dış yüzde tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır. Aşağıdan yukarıya doğru yazılmıştır (Şek. 43–45).

Şekil 43: Minberin doğudan görünüşü

Şekil 44: Minberin doğudan görünüşü

Şekil 45: Minber kapısının doğu sövesinde dış yüzde yer alan kitabe

Kitabe metni:

شهدالله انه لا اله الاهو والملئكة و اولوا العلم قائماً بالقسط لا اله الا

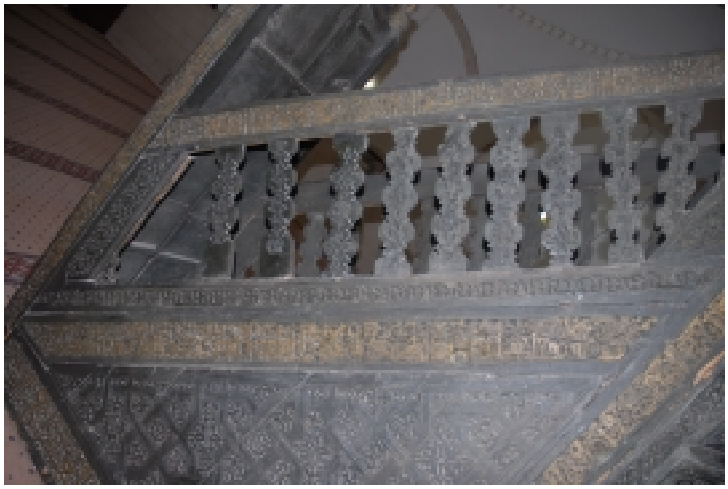
(Oral, 1962, s. 35)

Okunuşu:
Şehidallahü ennehü la ilahe illâ hu, velmelaiketü ve ulül'ilm, kaimen bilkıst, la ilahe illâ (Sûre 3/Ayet 18, son iki kelimesi dışında)

Çevirisi:
Allah şahit, melekler şahit, ilim sahipleri şahit ki O'ndan başka tapacak yoktur. O her an hakkaniyet ile kaimdir. (Durukan, 2005, s. 309)

Kitabe 5

Minber kapısının batı sövesinde, dış yüzde tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır. Yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır (Şek. 46, 47).

Şekil 46: Minberin batıdan görünüşü

Şekil 47: Minber kapısının batı sövesinde dış yüzdeki kitabe

Kitabe metni:

هوالعزيزالحكيم ان الدين عندالله الاسلام

تاريخ غره شهر ربيع الاول

(Aşan, 1987, s. 33)

Okunuşu:
hû, el'aziyzülhakiym (Sûre 3/Ayet 18) inneddiyne indallahil'islâm (Sûre 3/Ayet 19) tarih-i gurret şuhur Rebiyülevvel

Çevirisi:
O, galib-i yaktadır, hakimdir. Şüphe yok ki Allah yanında bir din vardır, o da islâm dinidir. Rebiyülevvel ayının ilk günlerinde. (Durukan, 2005, s. 310)

Kitabe 6

Minber kapısının doğu kanadında, altta yatay dikdörtgen panonun yüzeyinde tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 48, 49).

Şekil 48: Minber kapısının alt bölümü

Şekil 49: Minber kapısının doğu kanadında altta yer alan kitabe

Kitabe metni:

كتب السعد علي ابوابها

(Aşan, 1987, s. 33)

Okunuşu:
Ketebe es-Sa’d Ali ebvâbha

Çevirisi:
Bu yazıları Sa’d Ali yazdı (Durukan, 2005, s. 309)

Kitabe 7

Minber kapısının doğu kanadında, üstte yatay dikdörtgen panonun yüzeyinde tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 50,51).

Şekil 50: Minber kapısının üst bölümü

Şekil 51: Minber kapısının doğu kanadında üstte yer alan kitabe

Kitabe metni:

بالاها مدرسة قد جليت

(Oral, 1962, s. 35)

Okunuşu:
Bilha medreset kadd celiyyet

Çevirisi:
Bu Cami'in yanında bir medrese yapıldı (Oral, 1962, s. 35)

Kitabe 8

Minber kapısının batı kanadında, üstte yatay dikdörtgen panonun yüzeyinde tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 50, 52).

Şekil 52: Minber kapısının batı kanadında üstte yer alan kitabe

Kitabe metni:

قرأها نزهة للناظرين

(Oral, 1962, s. 35)

Okunuşu:
Ferâha nüzhet li-l-nazareyn

Çevirisi:
Onda okuyanlar, seyredenler için huzur ve ferahlık vardır (Oral, 1962, s. 35)

Kitabe 9

Minber kapısının batı kanadında, altta yatay dikdörtgen panonun yüzeyinde tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 53, 54).

Şekil 53: Minber kapısının alt bölümü

Şekil 54: Kapının sağ kanadında altta yer alan kitabe

Kitabe metni:

ادخلوها بسلام آمنين

(Oral, 1962, s. 35)

Okunuşu:
Üdhuluha biselamin aminiyn (Sûre 15/Ayet 46)

Çevirisi:
Onlara “- Oraya selametle, emniyetle girin” denecek. (Durukan, 2005, s. 309)

Kitabe 10

Minber merdiveninin doğu korkuluğunun dış yüzünde, üstte tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 55, 56).

Şekil 55: Minber merdiveninin doğu korkuluğu

Şekil 56: Doğu korkuluğun dış yüzünde yer alan kitabe

Kitabe metni:

جدد هذه العمارة المسجد الجامع علي يد الامير الاجل
الرئس تاج الشارق

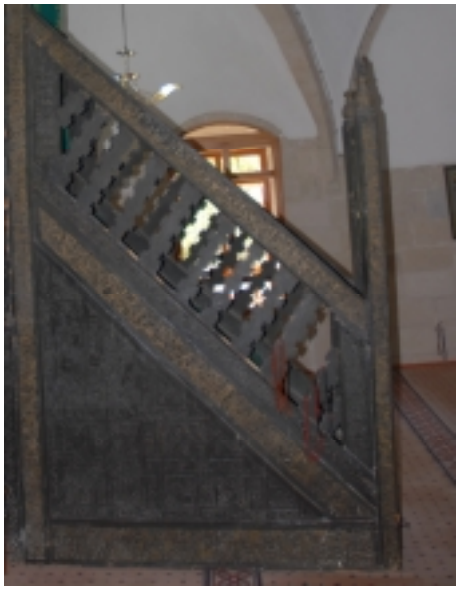
(Aşan, 1987, s. 34)

Okunuşu:

Ceddeden haz’el-imâret el-mescid el-câmi’ alâ yed-i el-emîr el-ecell er-reis-i tâc eş-şark (Durukan, 2005, s. 310)

Kitabe 11

Minber merdiveninin doğu korkuluğunda dış yüzde, altta tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 57–59).

Şekil 57: Minber merdiveninin doğu korkuluğu, aynalık ve süpürgelik

Şekil 58: Doğu korkuluğun alt kısmındaki kitabe

Şekil 59: Kitabeden ayrıntı

Kitabe metni:

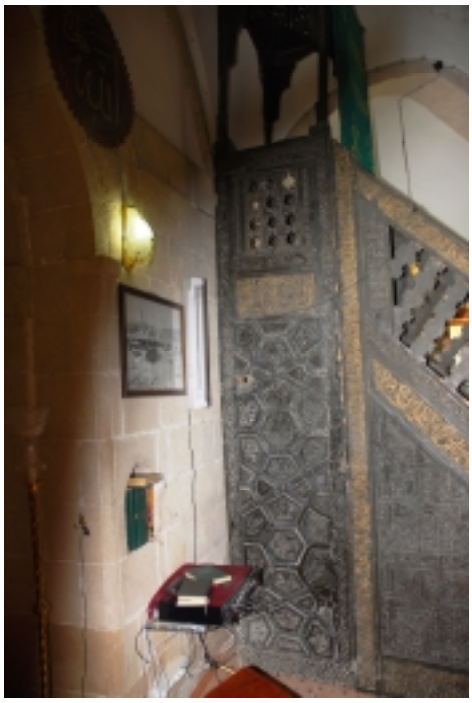
جمالالسياده فخرالمعالي معينالمجاهدين ابو فا عزيزي

(Aşan, 1987, s. 34)

Okunuşu:
Cemâl es-seyyida fahr el-maâlî muîn el-mücâhidîn ebu fa Azizî (Durukan 2005: 310)

Kitabe 12

Minberin doğu aynalığı ve korkuluğu ile taht altını ayıran dikey şeritte, tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 60, 61).

Şekil 60: Minber, doğu aynalık, korkuluk ve taht altı

Şekil 61: Taht altı ile aynalık ve korkuluğu ayıran dikey şeritte yer alan kitabe

Kitabe metni:

بن امير كيا العلوي القزويني ادام الله توفيقه و طال في
العز الدايم بقاه و ادام الي المعلي

(Aşan, 1987, s. 34)

Okunuşu:
bin Emîr Kiya el-alevî el-Kazvinî edam-Allahü tevfikehu ve tal fi'l-izz'ed-daim beka'a ve edam âlî el-maâlî (Durukan, 2005, s. 311)

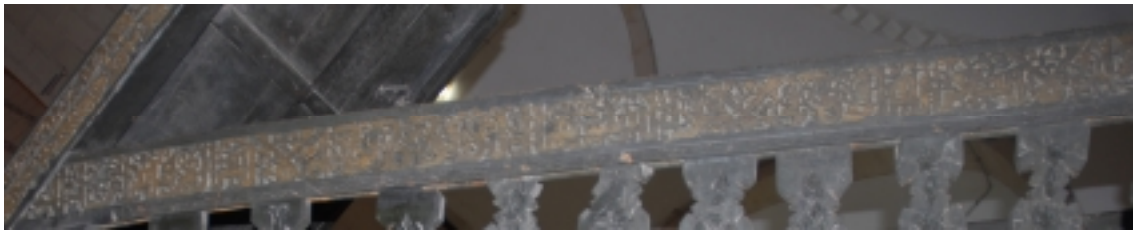
10, 11 ve 12 numaralı kitabelerin çevirisi:
Bu Ulu Cami'nin yenilenmesi, büyük emîr, doğunun reisi ve tacı, seyyidlerin güzelliği, yücelik ve şereflerin gururu, mücahitlerin yardımcısı, (ve)fa babası, Kazvin'li alevi Azizi oğlu Emîr Kiya-Allah tevfikini sürekli kılsın, izzet ve ikbalini devam ettirsin-eliyle gerçekleştirilmiştir. (Durukan, 2005, s. 311)

Kitabe 13

Minber merdiveninin batı korkuluğunda dış yüzde, üstte tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 62, 63).

Şekil 62: Minber merdiveni batı korkuluk

Şekil 63: Korkuluğun üst kısmında yer alan kitabe

Kitabe metni:

فى ايام الامير الاسفهسلار الاجل الشهاب الدين زين الاسلام فياض الد

(Oral, 1962, s. 36)

Okunuşu:

Fi eyyâm el-emîr el-isfehsâlâr el-ecell eş-şahab ed-din zeyn el-islâm feyyâz ed-d (Durukan, 2005, s. 311)

Kitabe 14

Minber merdiveninin batı korkuluğunun altında, tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 64).

Şekil 64: Korkuluğun alt kısmında yer alan kitabe

Kitabe metni:

وله بهاء الملة نصير الامير سيف الملوك حسام الدين هذبر

(Oral, 1962, s. 36)

Okunuşu:

evle bahâ’ el-millet nâsır el-emîr seyf el-mülûk Hüsam ed-din hizebr (Durukan, 2005, s. 311)

Kitabe 15

Minberin batı aynalığı ve korkuluğu ile taht altını ayıran dikey şeritte, tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır (Şek. 65, 66).

Şekil 65: Minberin taht altının batıdan görünüşü

Şekil 66: Taht altı ile aynalık ve korkuluğu ayıran dikey şerit ve yüzeyindeki kitabe

Kitabe metni:

جمال الامرا قتلغ بك ابن سعيد بن وكيا على بن جبوق نبى امير المؤمنين حرس الله مجده وخلد ملكه

(Oral, 1962, s. 36)

Okunuşu:

Cemâl el-ümerâ Kutluğ Beg bin Sa'deddin ve Kiya Ali bin Cubuk ben –i emîr el-mü'minîn hars-ullah mecdeh ve halled mülkehu (Durukan, 2005, s. 311)

13, 14 ve 15 numaralı kitabelerin çevirisi:
Emîr, büyük ordu komutanı, dinin şahabı, islâmın süsü, devletin bereketi, milletin değeri, emîrin yardımcısı, melîklerin kılıcı (Hüsameddin) arslan, emîrlerin güzelliği, Sadeddin oğlu Kutluğ Bey ve müminlerin emîrinin oğulları Çubuk oğlu Kiya Ali'nin – Allah şan ve şerefini korusun ve mülkünü sürekli kılsın- günlerinde. (Durukan, 2005, s. 312)

Kitabe 16

Minberin doğu süpürgelik kısmında, yatay şeritte tek satırlık çiçekli/düğümlü kufi yazı yer alır (Şek. 67).

Şekil 67: Minberin doğu süpürgelik kısmı ve yüzeyinde yer alan kitabe

Kitabe metni:

عمل ابو سعيد بن اسماعيل القزويني غفرالله له و ابويه

(Aşan, 1987, s. 34)

Okunuşu:
Amel-i Ebu Sa'id bin İsmail el-Kazvinî gafûrullah leh ve ebeveyn

Çevirisi:
Kazvin'li İsmail oğlu Ebu Said –Allah onu, annesini ve babasını esirgesin- yaptı. (Durukan, 2005, s. 311)

Kitabe 17

Minberin batı süpürgelik kısmında, yatay şeritte tek satırlık çiçekli kufi yazı yer alır.

Kitabe metni:

الملك الله الواحد القهار الله

(Aşan, 1987, s. 35)

Okunuşu:
El-mülk-ullah el-vahid el-kahhar-ullah (40/16'nın son bölümü)

Çevirisi:
Bugün mülk tek ve kahhar olan Allah'ındır. (Durukan, 2005, s. 312)

3. 2. 2. Vakfiye

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 200 numaralı kütüğün 518 sıra numarasında "Nezaret-i evkaf-ı hümayuna mülhak evkaftan Harput'a vaki Cami-i Kebir vakfı" şeklinde kayıtlıdır. Ancak yapının günümüze ulaşan vakfiyesi bulunmamaktadır.

3. 2. 3. Tapu Tahrir Defterleri

Yapı, Ankara Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1518 tarihli Tapu Defteri'nde Cami vakfına 2800 akça bırakıldığı bilgisi yer almaktadır (TD, 65, s. 622). 1523 tarihli defterde vakıf gelirinin 3735 akçaya yükseldiği görülür. Bunun 1800 akçası arsa ve dükkan kiralarından, 495'i ise Muzafferi köyünün malikane geliri ve bağlarından sağlanmakta olup, günde Hitabet için 3, İmamet için 2,5, Müezzin için 1,5, Ferraş için 1, Revgan ve hasır için 1, Hafız için 1 akça harcanmaktadır (TD, 998, s. 190). Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1566 tarihli defterde ise vakıf geliri

7460 akça olarak kayıtlıdır. Günlük harcamalar ise şu şekildedir: Hitâbet için 3, İmâmet için 3, Huffaz için 2,5, Müezzin için 2, Tevliyet için 2, Ferraş için 1, Maarif için 1, Burya ve tamir için ½ akça (Ünal, 1989, s. 208–209).

3. 3. YAPIM TARİHİ VE BANİSİ

İnşa kitabesi ve vakfiyesi olmayan caminin yapım tarihi ve banisi kesin olarak bilinmemekle birlikte yapı, avlusunda yer alan kitabeden hareketle (Kitabe 1, Şek. 35) genellikle H. 551/M. 1155–56 (Sunguroğlu, 1958, s. 306; Erdmann, 1959, s. 144; Kuban, 1965, s. 126- 127; Aşan, 1989, s. 81; Ardıçoğlu, 1997, s. 60–65) ve H. 561/M. 1165–66 yılları arasına, Artukoğulları'nın Hasankeyf hükümdarı Fahreddin Kara Arslan dönemine tarihlenmiştir (Berchem, 1906, s. 18; Gabriel, 1940, s. 259, 351). Ancak bu konu tartışmalıdır.

Araştırmacılardan Z. Oral, konuyla ilgili yayınında (1967, s. 141–143); kitabeyi kendisinden önce yayınlamış olan tarihçilerin[5] benzer hatalara düşerek, hem kitabeyi bir inşa kitabesi olarak kabul ettiklerini hem de tarihini yanlış okuduklarını belirtmektedir. Ayrıca, kitabenin bir vergi kitabesi olduğu ve dolayısıyla yapının inşasıyla ilişkisinin bulunmadığı tespitini yapmakta, kitabe tarihini de H. 541/M. 1145–46 olarak vermektedir. Ancak bu tarih önerisi kitabenin dönemini değiştirmediği gibi yapının inşa tarihiyle ilgili tartışmalarda da bir sonuca götürmemektedir.

Diğer bir araştırmacı A. Altun (1973, s. 84) ilk yapının karışık hakimiyet devrinde yapılmış olup Artuklu döneminde büyük bir onarım geçirerek 12. yüzyılın ilk yarısında bugünküne yakın şeklini aldığını belirtmektedir.

Yapının minberini inceleyen M. B. Aşan (1987, s. 29) ise, yapının tarihlendirme sorunuyla ilgili görüşünü şu şekilde bildirmektedir:

> "Bu karışık duruma minber üzerindeki kitabe kısmen de olsa bir aydınlık getirebilir. Kitabede "Çubukoğlu Kiya Ali günlerinde (yapıldı)" kaydı açık olarak okunmuştur. Bu minber kitabesine göre, minberin Harput Ulu Cami'ye ait olduğu düşünüldüğünde, Ulu Cami'nin esas yapısının Artukoğlu Belek'in devraldığı Çubukoğulları devrine ait olabileceği söylenebilir."

5. Berchem, 1906, s. 18; Gabriel, 1940, s. 351.

Araştırmacı ayrıca, Melikşah döneminde Anadolu'daki Türk beylerine ahşap minberler gönderilmiş olmasından hareketle adı geçen minberin, Harput ve çevresinin Çubukoğulları'na verilmesinin sembolü olarak gönderilmiş olabileceğini düşünmektedir (Aşan, 2005, s. 57).

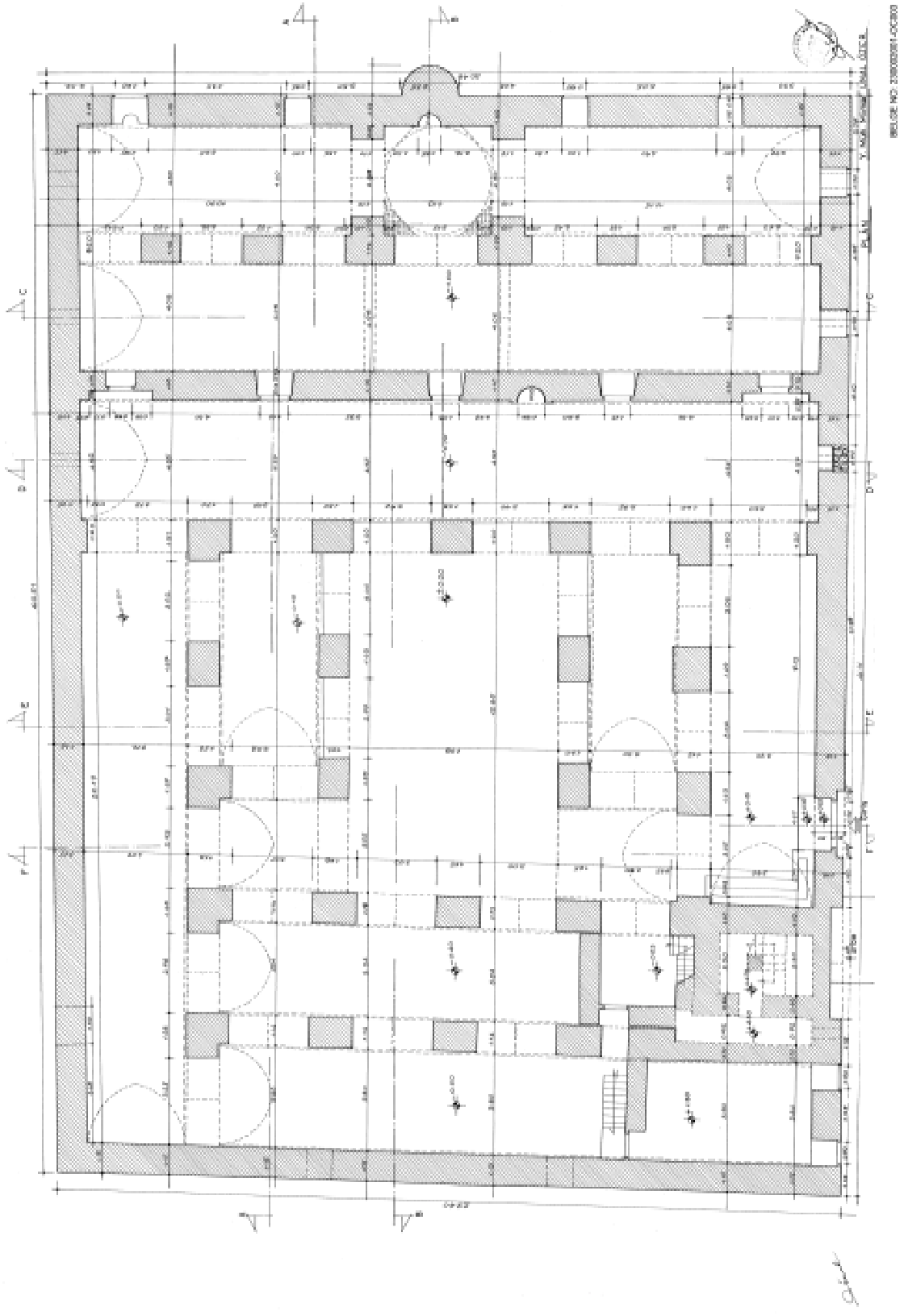
Yapının Çubukoğulları döneminde inşa edilmiş olabileceği görüşünü A. Durukan da desteklemekte (2005, s. 317) ancak bunu saptamanın zorluğuna işaret ederek; "*yapının Çubukoğulları'ndan başlayarak çok çeşitli dönemlerde onarım geçirmiş olmasının ve özellikle 20. yüzyıl onarımlarının hem mimari öğeleri, hem de malzeme-teknik özellikleri açısından yapının özgün niteliklerini büyük ölçüde ortadan kaldırdığını unutmamak gerekir.*" diyerek konuyu tartışmaktadır.

Bu görüşe kısmen katılan ve yapının inşasını Çubukoğulları dönemi yerine yine 12. yüzyılın ilk yarısına ancak Artuklu dönemine bağlamayı daha doğru bulan son araştırmacılardan E. Danık (2001, s. 38) ise bu görüşünü; "*Yapıda yaptığımız çalışmalarda avlu payelerinde gördüğümüz taşçı işaretleri (ki bu işaretlere İç Kale içinde de rastlamış ve XIII. yüzyıl başlarına tarihlemiştik) ve malzeme, avlunun XIII. yüzyılda yapıya eklenerek, bağımsız minareyi içine aldığını göstermektedir*" sözleriyle desteklemektedir. Henüz fetihlerin devam ettiği bir dönemde böyle önemli bir yapı inşa etme düşüncesinin veya uygun koşulların bulunamayacağını belirten araştırmacı, ibadet ihtiyacının bir kilise ya da şapelin camiye/mescide çevrilmesiyle ya da küçük ölçekli bir yapının inşasıyla karşılanmış olmasını daha olası görmektedir.

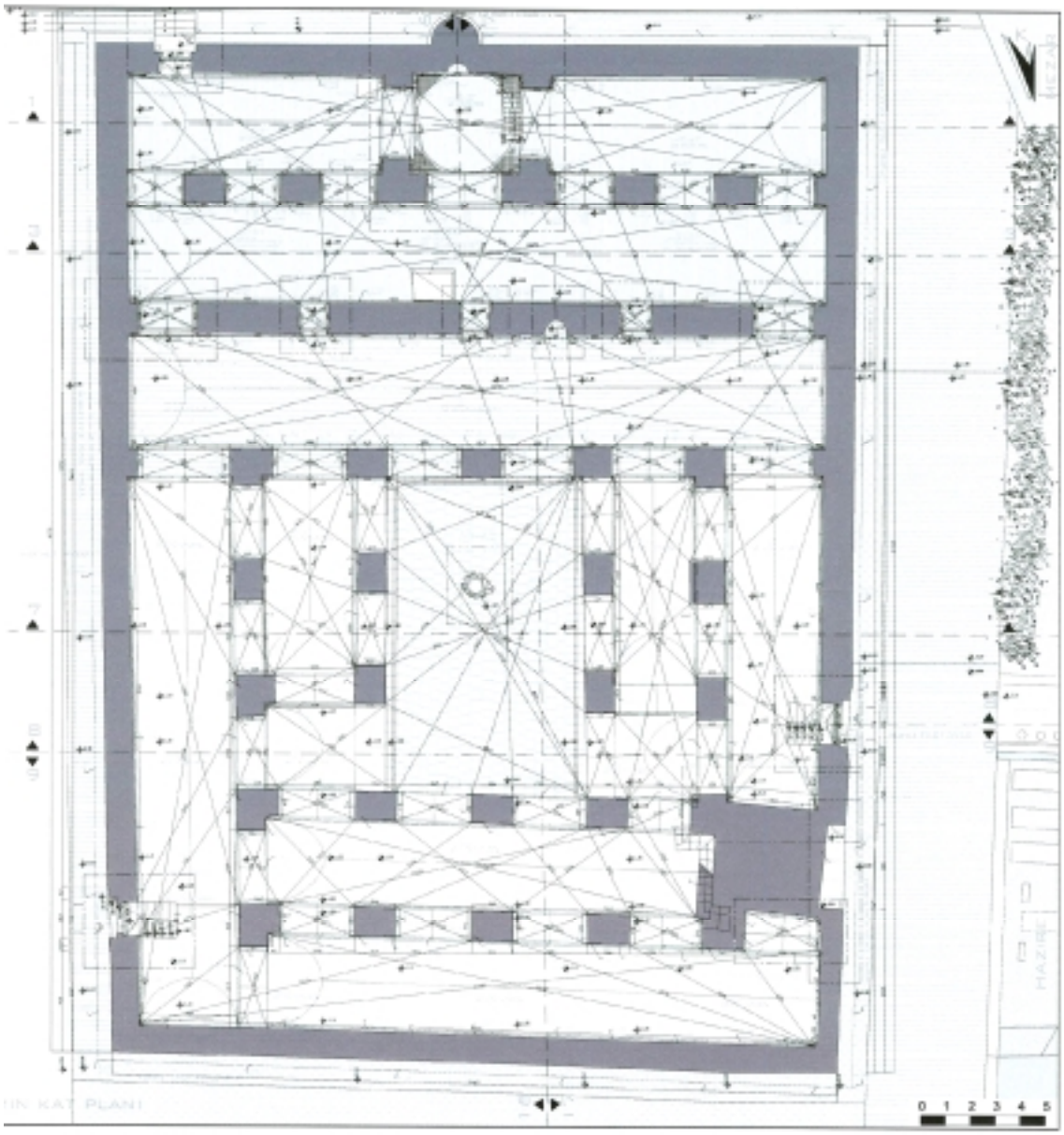
3. 4. YAPININ GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR VE BUGÜNKÜ DURUMU

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgelerden ve çeşitli kaynaklardan, caminin 1899–1998 yılları arasında çeşitli onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır. 1899 ve 1905 yıllarında onarıldığını Sunguroğlu'ndan öğrendiğimiz yapının (1958, s. 306), bilgilerine ulaşabildiğimiz en eski onarımı 1964–69 yıllarına aittir. Gerek yayınlarda yer alan tanıtımlarda, gerekse Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden alınan, yapının 1965 yılına ait rölövelerinde ve eski fotoğraflarında onarım öncesi ve sonrasına ilişkin farklılıklar açıkça görülebilmektedir (Şek. 68–109).

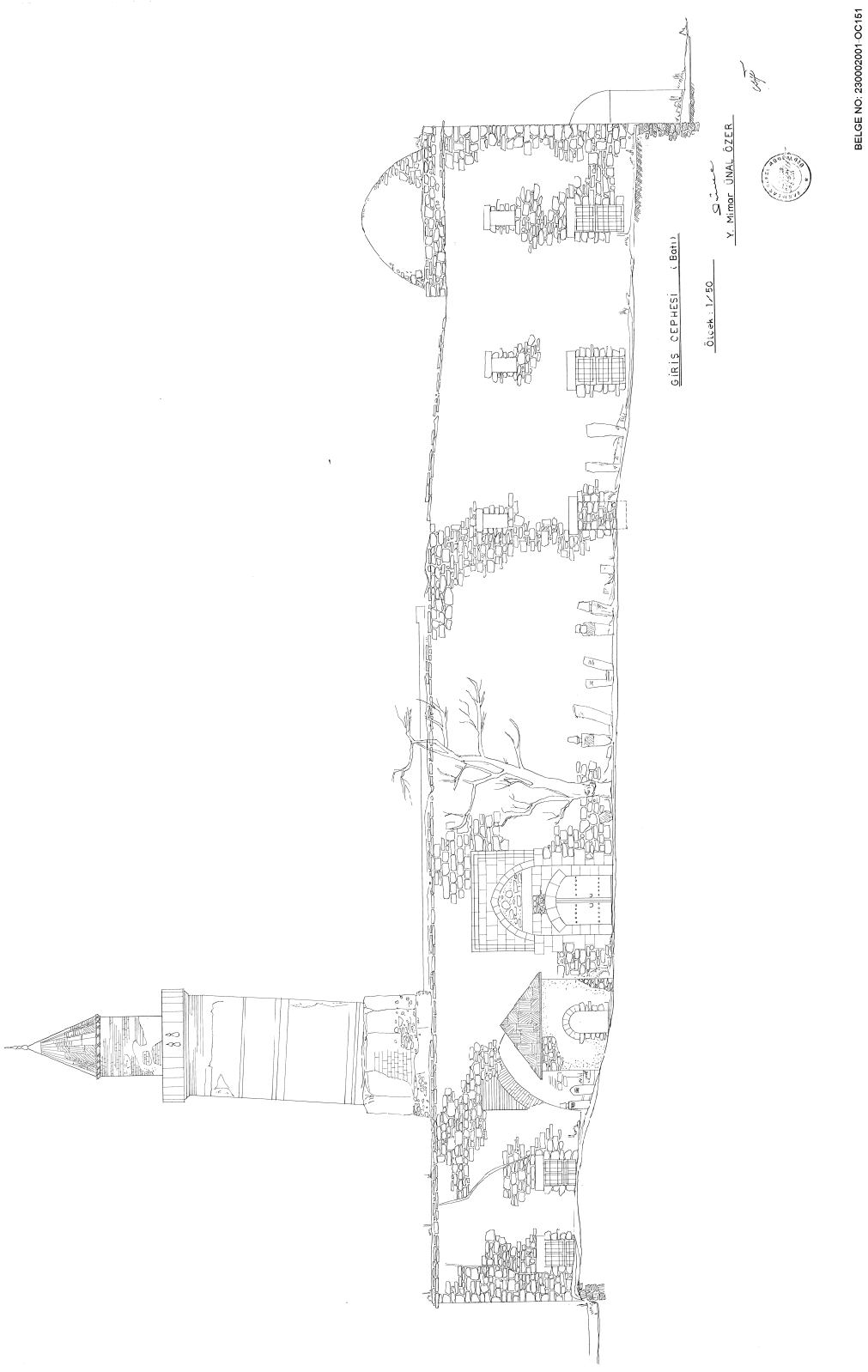
Örneğin Ardıçoğlu, Artuklu kitabelerini konu alan makalesinde (1939, s. 41) camiden bahisle; “Şark ve garba müteveccih olarak iki kapusu mevcuttur” demektedir. Ancak bugün yapının güney cephesinde de doğrudan harime açılan, pencereden dönüştürülmüş bir kapısı bulunmaktadır.

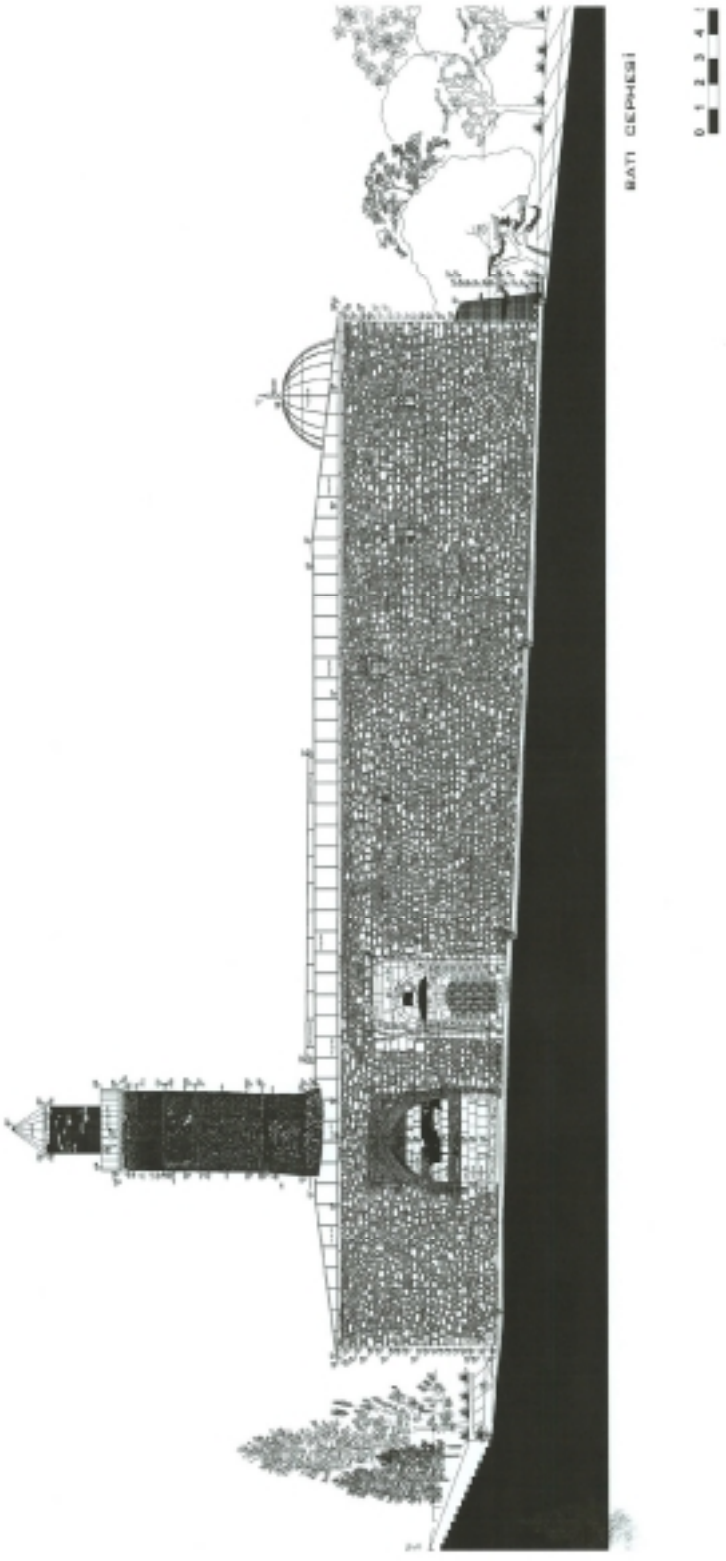
Şekil 68: Harput Ulu Camii planı, 1965 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 69: Harput Ulu Camii planı, 2009 (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 70: Harput Ulu Camii, batı cephe çizimi, 1965 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

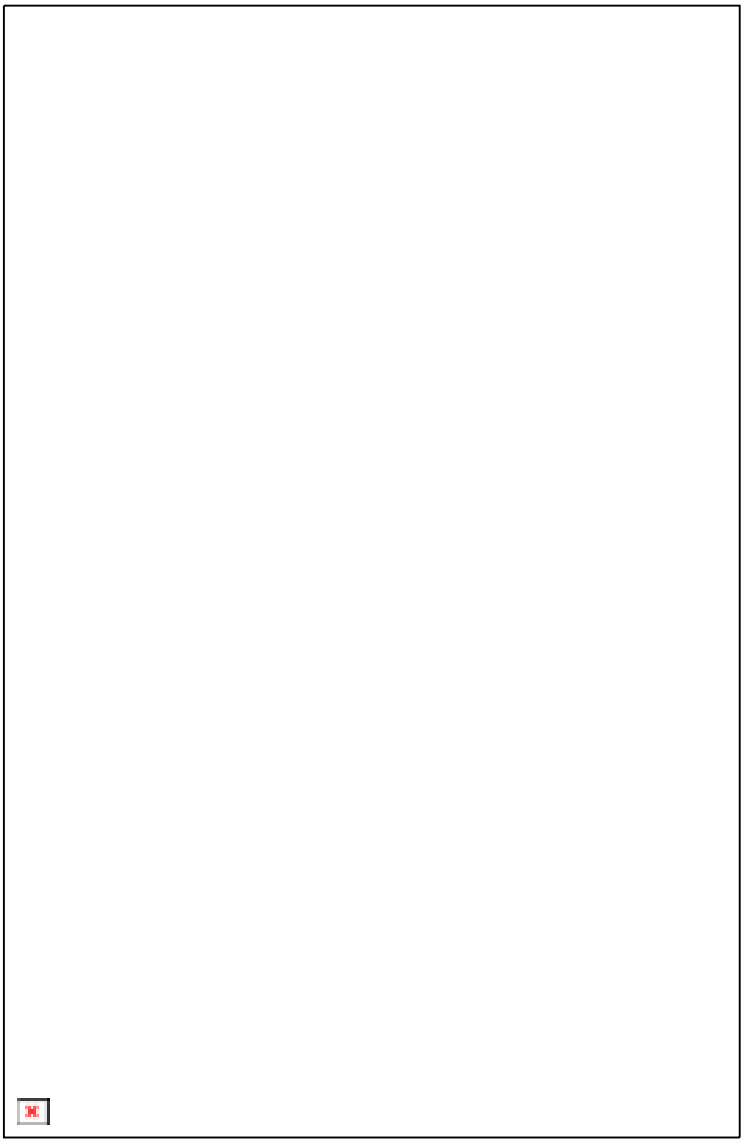
Şekil 71: Harput Ulu Camii, batı cephe çizimi, 2009
(Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

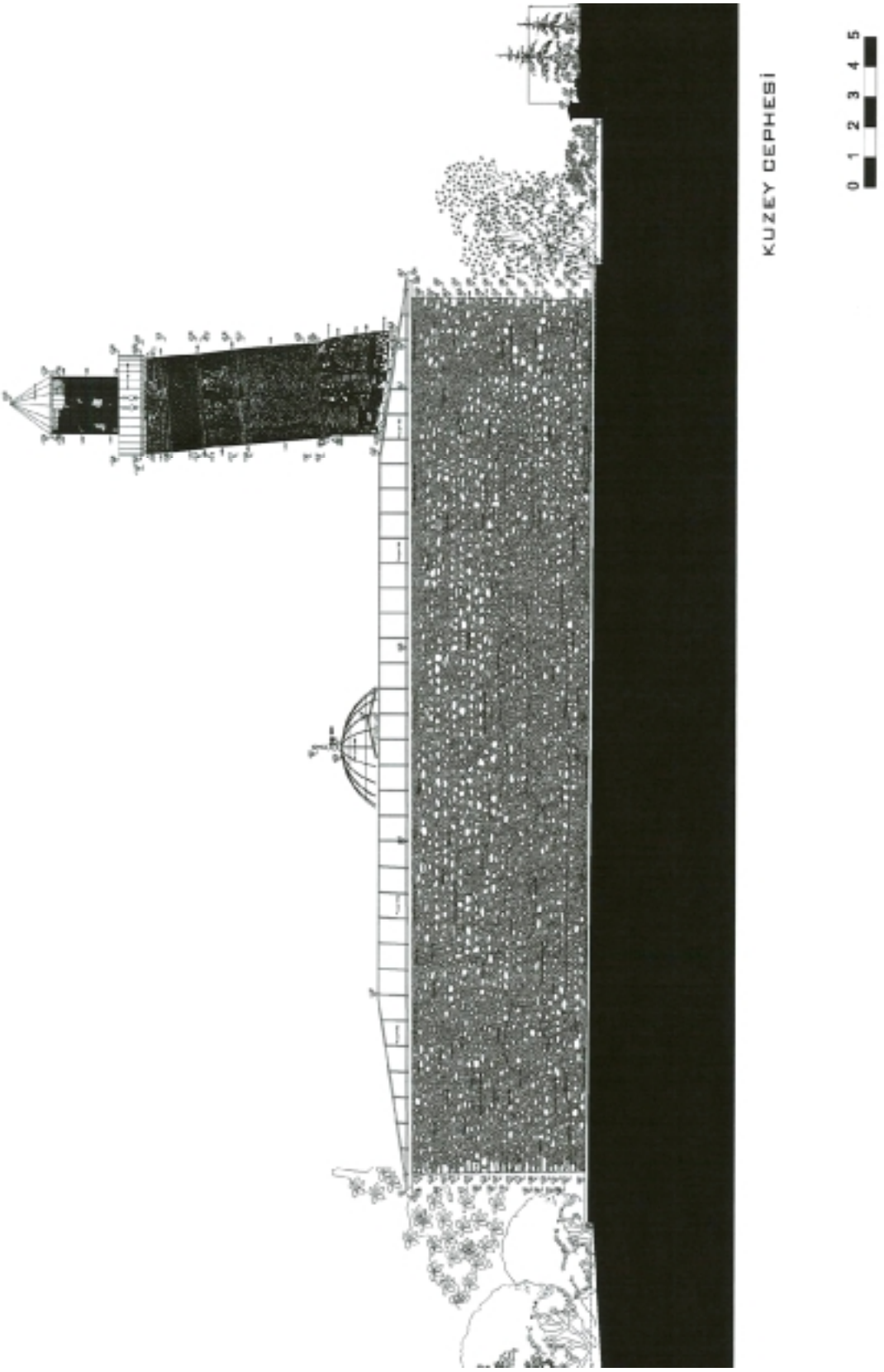
Şekil 72: Batı cephe, nişin kuzeyi, 1965-69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 73: Batı cephe, nişin kuzeyi, 2009

Şekil 74: Harput Ulu Camii, kuzey cephe çizimi, 1965 (Vakıflar Genel Müd. Arşivi)

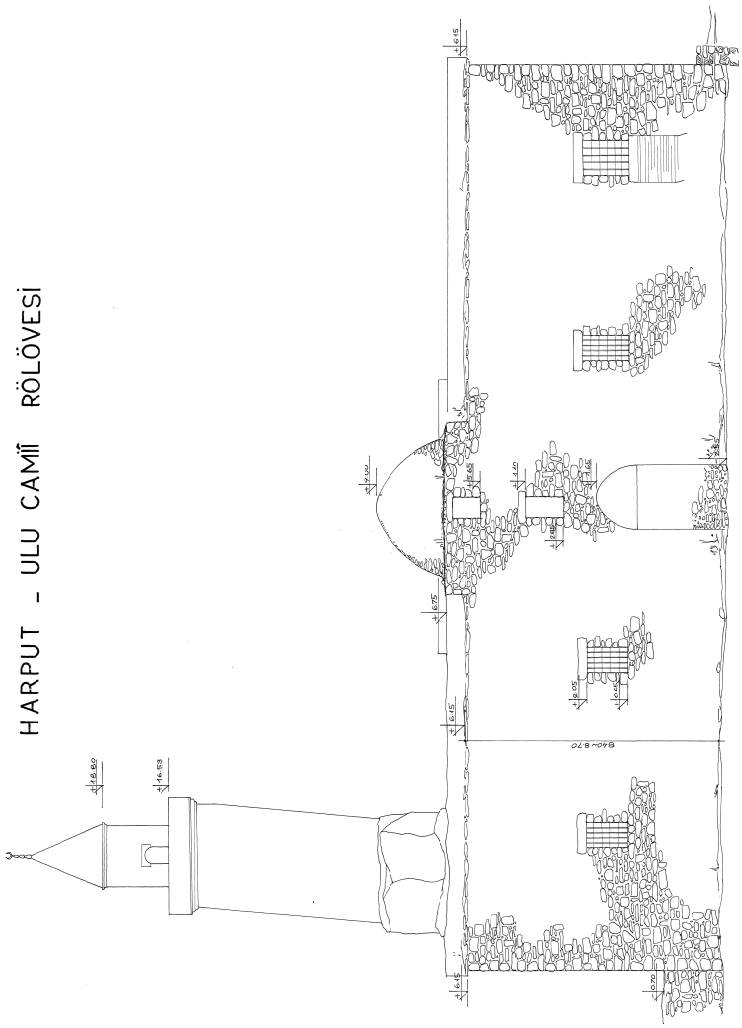
Şekil 75: Harput Ulu Camii, kuzey cephe çizimi, 2009
(Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

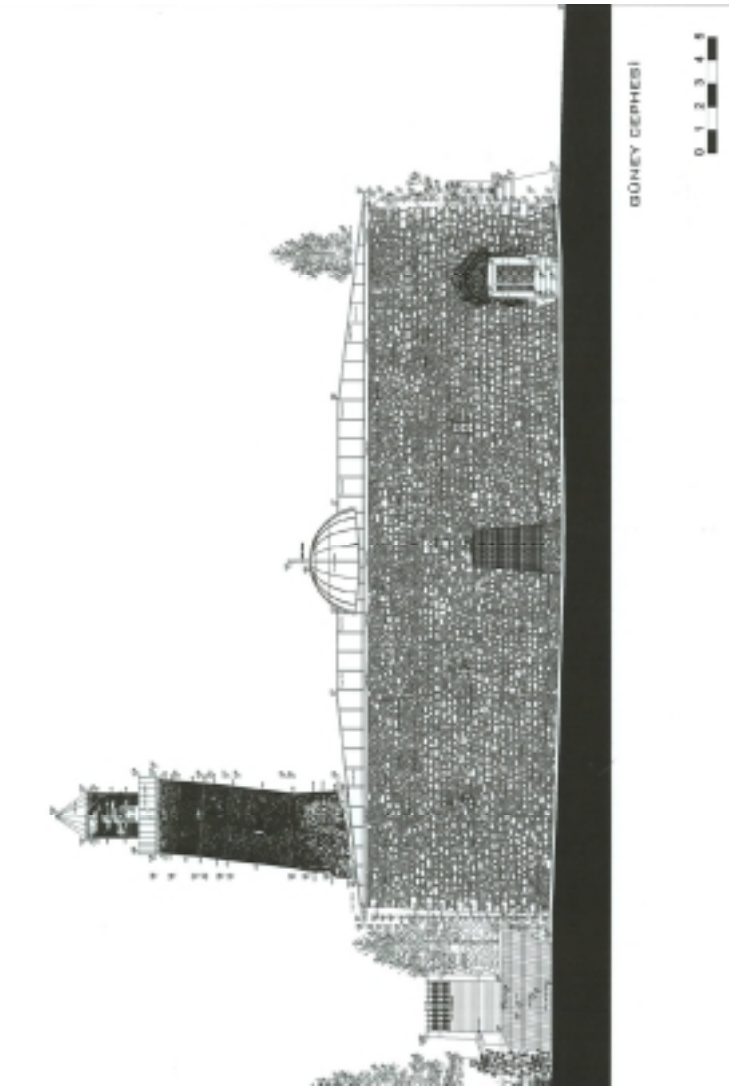
Şekil 76: Kuzey cephe, 1965–69
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 77: Kuzey cephe, 2009

Şekil 78: Harput Ulu Camii, güney cephe çizimi, 1965
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 79: Harput Ulu Camii, güney cephe çizimi, 2009
(Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 80: Güney cephenin doğusu, 1965-69
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 81: Güney cephenin doğusu, 2009

Şekil 82: Batı cephe, giriş kapısı, 1965–69
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 83: Batı cephe, giriş kapısı, 2009

Şekil 84: Doğu cephe, 1965–69
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 85: Doğu cephe, 2009

Şekil 86: Güneydoğudan görünüş, 1965-69
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 87: Güneydoğudan görünüş, 2009

Şekil 88: Kuzeydoğudan görünüş, 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 89: Kuzeydoğudan görünüş, 2009

Şekil 90: Batı cephe, niş ve minare 1965–69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 91: Batı cephe, niş ve minare, 2009

Şekil 92: Çatı, son onarımdan önce (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 93: Çatı, son onarımdan sonra

Şekil 94: Doğu kapı, 1965–69
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 95: Doğu kapı, 2009

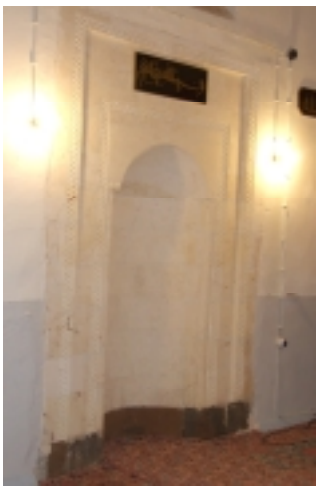
Şekil 96: Son cemaat yeri, mihrap, 1965-69
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

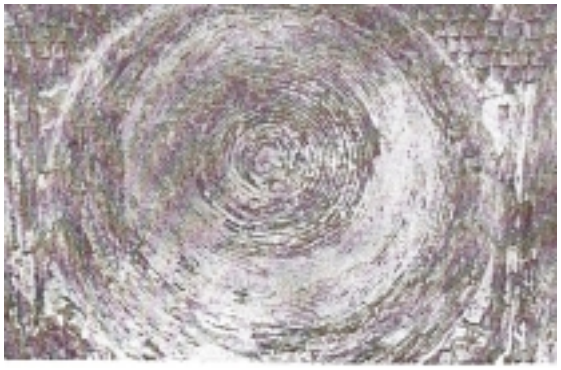
Şekil 97: Son cemaat yeri, mihrap, 2009

Şekil 98: Harim, mihrap, onarım öncesi
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

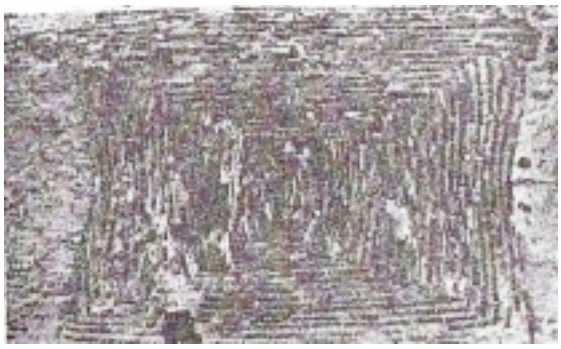
Şekil 99: Harim, mihrap, 2009

Şekil 100: Kubbe, içten görünüş, 1965-69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 101: Kubbe, içten görünüş, 2009

Şekil 102: Harim, kuzey sahın, kubbe hizasında yer alan aynalı tonoz, 1965-69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 103: Harim, kuzey sahın, tonoz örtü ve genel görünüş, 2009

Şekil 104: Avludan doğuya bakış, 1965-69 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 105: Avludan doğuya bakış, 2009

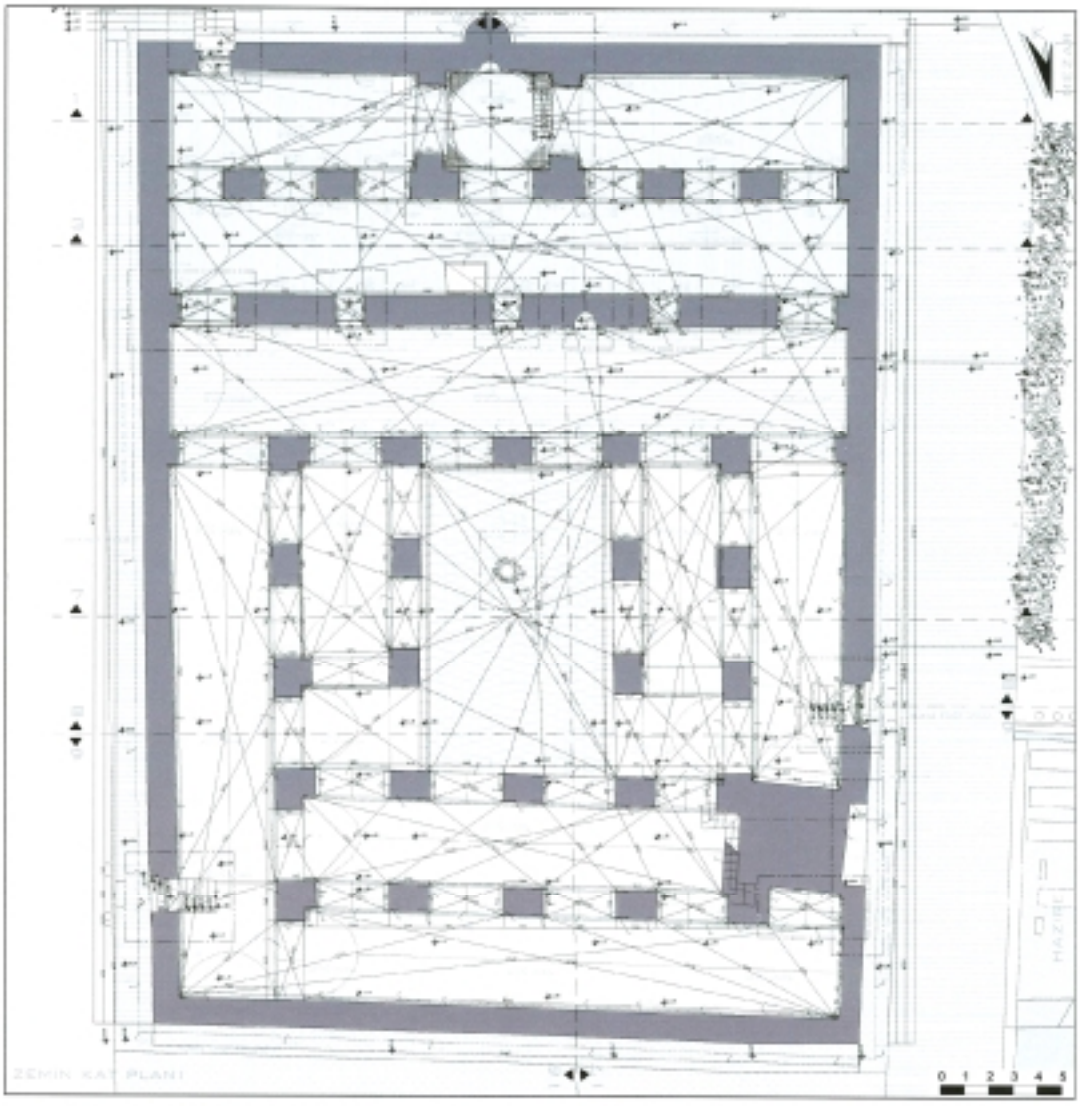

Şekil 106: Bir dönem camiyi ve bulunduğu alanı çevreleyen duvar.
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

3. 5. TANITIM

3. 5. 1. Plan

Dıştan 42.43x30.46 m., içten 38.30x27.88 m. ölçülerindeki kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı; enlemesine çok destekli, mihrap önü tek kubbeli ve iç avlulu tiptedir[6]. Cami; harim, son cemaat yeri, iç avlu ve avluyu üç yönden kuşatan, çift sıralı revaklardan oluşur. Güney cephede yaklaşık eksende, mihrabın yarım yuvarlak biçimde dışa taşkın olduğu görülür (Şek. 107).

Şekil 107: Harput Ulu Camii planı (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

6. Tanıtımda Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan plan (2009) esas alınmıştır.

Kuzey cephesi (duvarı) sağır olan yapının doğu cephesinde, eksenin güneyinde üst seviyede dört pencere ile kuzeyinde bir kapı; güney cephede yaklaşık eksende mihrap nişinin üzerinde bir, batısında orta seviyede iki, doğusunda aynı seviyede bir pencere ile yine doğusunda bir kapı bulunur. Yapının batı cephesinde eksenin güneyinde üst seviyede üç pencere, kuzeyinde bir kapı ve onun da kuzeyinde dikdörtgen bir niş yer alır. Bu niş; yapının bünyesinde, kuzey-batısında bulunan ve batı duvara bitişik, kuzey duvardan yaklaşık 5.35 m. mesafede konumlanmış olan minare kaidesi ve batı cephede yer alan bir kemer açıklığının birleşmesiyle oluşmuştur.

Yapıya giriş; doğu, batı ve güney cephelerde yer alan kapılarla sağlanır. Her üç kapı da cepheden kademeli olarak girintili olup; batıdaki kapıdan dört, doğudaki kapıdan beş basamaklı merdivenlerle iç avlunun revaklarına inilir. Güneydeki kapıya ise dört basamaklı merdivenle çıkılarak harimin mihrap önü sahnına girilir.

İç mekanın kuzeyinde, 7.85x12.65 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı avluyu çevreleyen revaklar, bir bölümü dikdörtgen, bir bölümü L biçimli, serbest ve duvarlara bitişik payelere doğu ve batıda kuzey-güney, kuzeyde doğu-batı yönünde kemer atılmasıyla oluşturulmuştur. Avlunun doğu ve batısındaki iç revakların, eksenin kuzeyinde yer alan payelerine doğu-batı yönünde de kemer atılarak aynı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve simetrik konumlanmış birer eyvan oluşturulmuştur.

Doğudaki dış revak kuzey duvara kadar devam etmiş, batıdaki dış revak ise kuzeyde minare kaidesiyle kesintiye uğramıştır. Batıda minare kaidesiyle sınırlanan kuzey iç revak ise, doğuda dış doğu revağına açılırken, aynı şekilde buraya açılan kuzey dış revak da batı duvarına kadar uzamaktadır. Revakların örtü sistemi sivri tonozdur. Avlu ve revaklar güneyde, ikisi duvara bitişik, köşelerdeki ikisi L ve aralarındaki üçü dikdörtgen biçimli olmak üzere beşi serbest, yedi payeye doğu-batı yönünde atılmış olan sivri kemerlerle son cemaat yerine açılır.

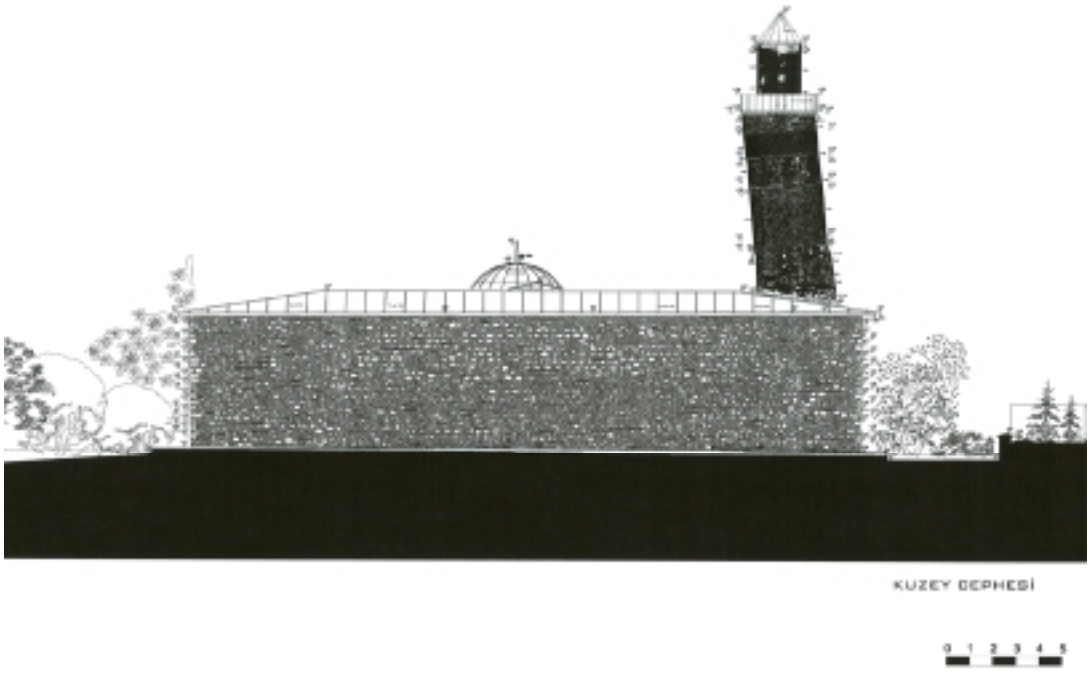
Revakların güneyini oluşturan son cemaat yeri, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Güney duvarında bulunan yaklaşık eksende bir, eksenin

doğusunda ve batısında ikişer kapıyla harime açılır. Eksendeki kapının batısında ise yarım yuvarlak mihrap nişi görülür.

Doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı harim; batı duvarı eksenindeki duvar payesi ile mihrap önünde iki adet düzgün olmayan T ve aralarındaki ikişer dikdörtgen biçimli serbest payelere aynı yönde atılan kemerlerle iki sahına ayrılarak sivri tonozla örtülmüştür. Mihrap önünde, güney duvara bitişik iki duvar payesi ve kuzeyindeki T biçimli serbest payelere kuzey-güney yönünde de kemer atılmasıyla oluşturulmuş kare birim, pandantiflerle geçilen 4.00 m. çapında bir kubbe ile örtülüdür. Güney duvarda yer alan yarım yuvarlak mihrap nişinin batısında, özgün olmayan bir minber vardır.

3. 5. 2. Dış Tanıtım

Arazinin eğimli olması nedeniyle yapının doğu ve batı cepheleri güneye doğru eğimlidir[7]. Yapının kuzey cephesi sağırdır (Şek. 108–110).

Şekil 108: Harput Ulu Camii, kuzey cephe çizimi (Malatya Vakıflar Bölge Müd. Arşivi)

7. Cephelerin tanıtımı; tarafımızdan çekilmiş olan fotoğraflar ve Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan cephe çizimleri (2009) esas alınarak yapılmıştır.

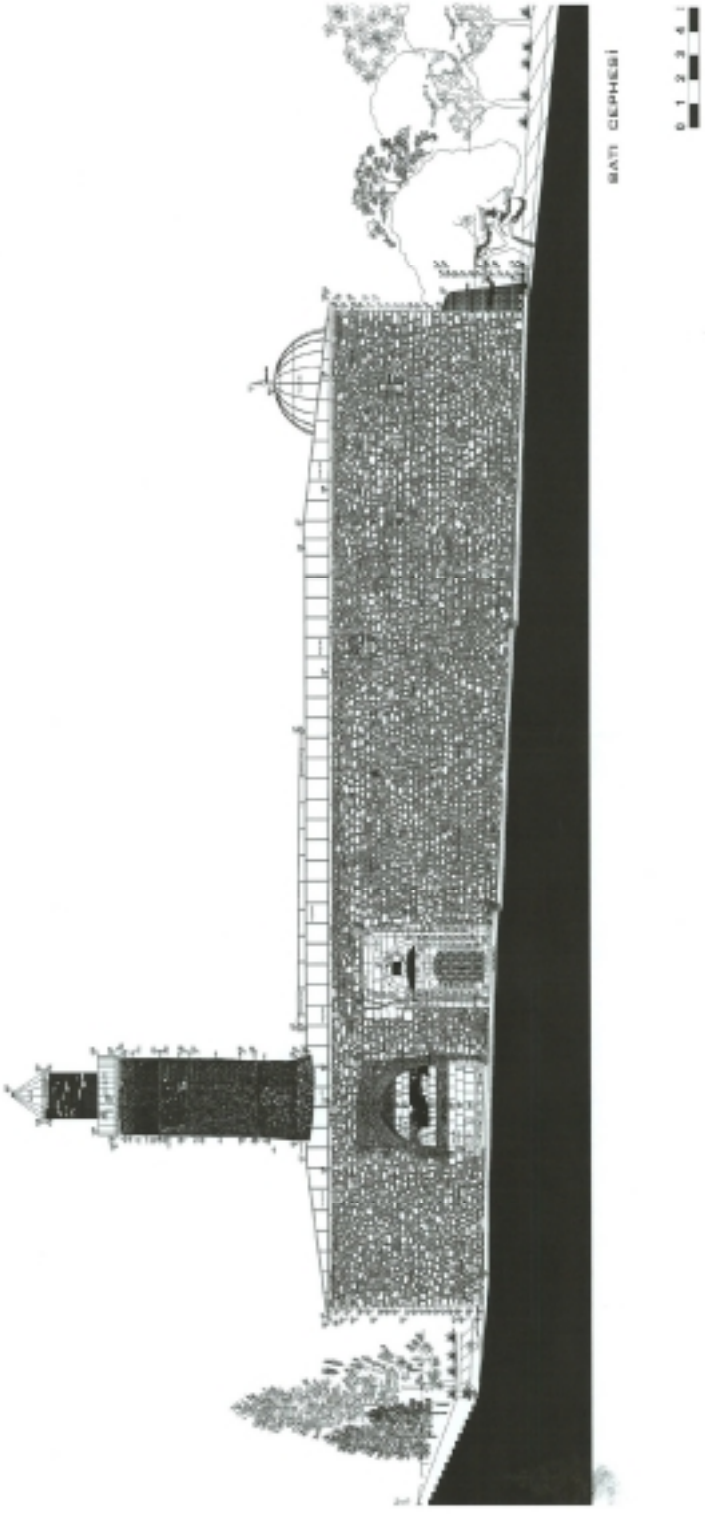

Şekil 109: Kuzey cephe, genel görünüm

Şekil 110: Kuzey cephe, kuzeydoğudan görünüm

Batı cephede; eksenin kuzeyinde yapının ana giriş kapısı, kuzeyinde sivri kemerli bir niş, eksenin güneyinde ise farklı yüksekliklerde dikdörtgen biçimli üç mazgal pencere yer alır (Şek. 111–113).

Şekil 111: Harput Ulu Camii, batı cephe çizimi (Malatya Vakıflar Böl. Müd. Arşivi)

Şekil 112: Batı cephe, kapı, niş ve minare, kuzeybatıdan görünüm

Şekil 113: Batı cephe, güneybatıdan görünüm

Batı cephede basık kemerli kapı, sivri kemerle kuşatılarak, dıştan bezemesiz iki bordürle sınırlandırılmıştır. Beden duvarından içe doğru kademeli bir düzenleme yansıtan bu giriş bölümünde, 0.23 m. kalınlığındaki dış bordürlerin meydana getirdiği 5.23x3.38 m. ölçülerindeki çerçevenin içinde, yaklaşık 0.07 m. girintili olarak 0.22 m. kalınlığındaki iç bordür kuşağının oluşturduğu 5.00x2.92 m. ölçülerindeki ikinci bir çerçeve yer alır. Bu çerçeveden yaklaşık 0.03 m. içerde bulunan sivri kemerin zeminden yüksekliği 4.18 m. açıklığı 1.86 m. olup, kuşattığı kapı 2.1x1.3 m. Ölçülerindedir (Şek. 114, 115). Kapının üst kısmında, kemerin yaklaşık 0.30 m. içerde bulunan alınlığında, 0.38x0.32 m. ve 0.35x0.26 m. ölçülerinde iki mermer parçadan oluşan kitabe yer alır (Şek. 116).

Şekil 114: Batı cephe, giriş kapısı.

Şekil 115: Batı cephe, basık kemerli kapı ve sivri kuşatma kemeri

Şekil 116: Batı cephe, kapıyı kuşatan bordürler, kemer ve alınlığındaki kitabe

Kapının kuzeyindeki niş sivri kemerli olup, yüksekliği 4.20 m. açıklığı 3.41 m. olan kemerin minare kaidesine birleşmesiyle oluşmuştur. Böylece kaide ve yüzeyinde yer alan bezemeler görülmektedir (Şek. 117).

Şekil 117: Batı cephenin kuzeyinde yer alan niş

Batı cepheye yansıyan yaklaşık 4.30x4.30 m. ölçülerindeki kare prizmal kaidenin üzerinde minare yer alır (Şek. 118, 119). Dıştan örtü sistemi seviyesindeki pabuç bölümünün orijinalinde çok cepheli ve kemerli düzenlendiği kalan izlerden anlaşılmaktadır (Şek. 120). Pabucun doğuya bakan bölümünde çatıya açılan basık kemerli 1.38x0.46 m. ölçülerinde bir kapı bulunur (Şek. 121). Minarenin kalın silindirik gövdesi yukarıya doğru çok az incelerek yükselir. Şakülünden kayık olan minarenin sonradan eklenen şerefe ve petek bölümlerinde eğim düzeltilmiştir (Şek. 118, 119). Peteğin güneyinde şerefeye çıkışı sağlayan yaklaşık 0.84x0.63 ölçülerinde bir kapı bulunur. Konik külahla örtülü minarenin yüksekliği 19.45 m.dir.

Şekil 118: Minare, kuzeybatıdan görünüş

Şekil 119: Minare, doğudan görünüş

Şekil 120: Minare, pabuç bölümü, kemerli düzenlemelerin izleri

Şekil 121: Minare, pabucun doğusunda çatıya açılan kapı

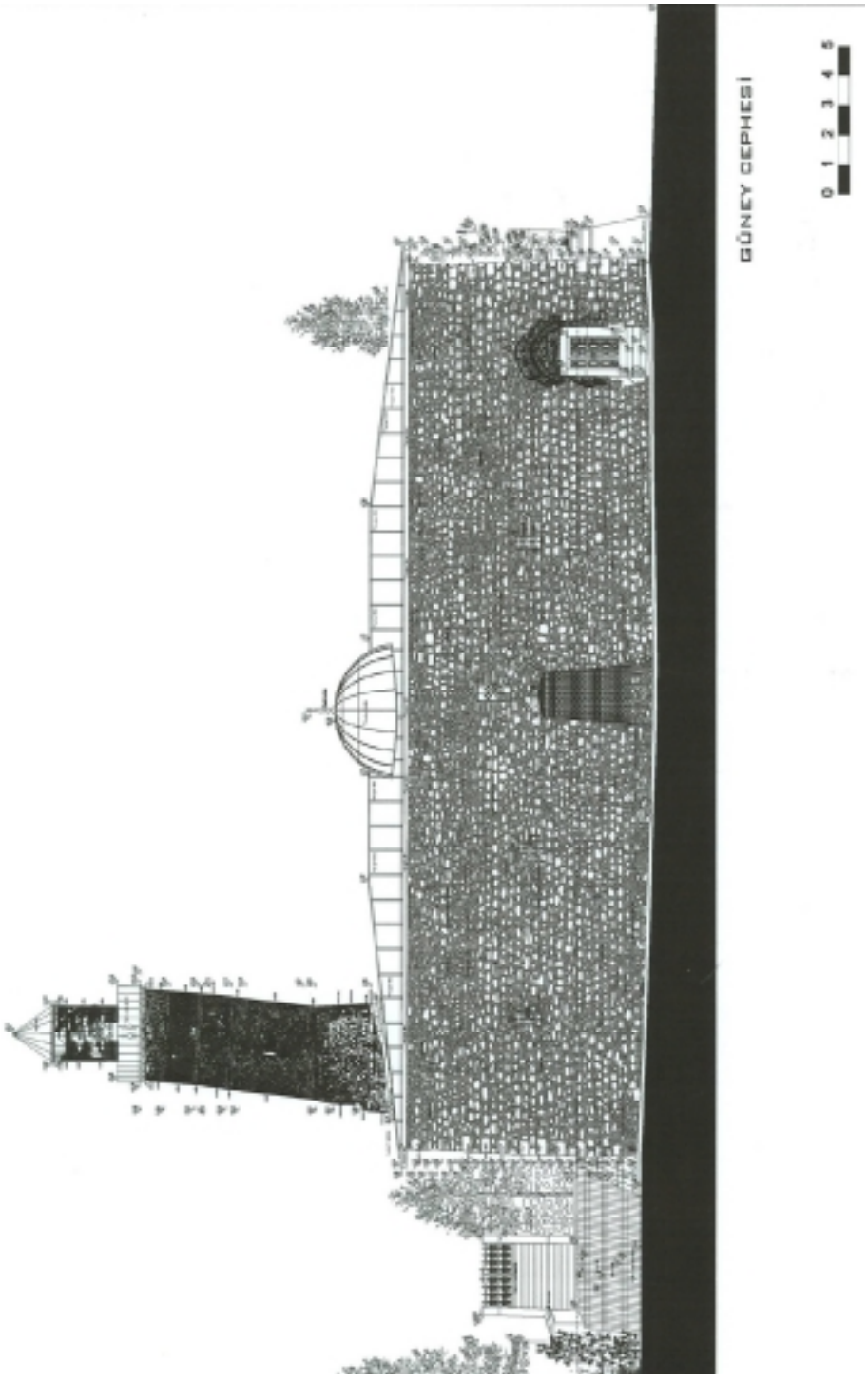
Batı cephenin güneyinde yer alan mazgal pencereler kademeli yerleştirilmiştir (Şek. 122)[8].

Şekil 122: Batı cephe, mazgal pencereler

Güney cephede eksenin doğusunda çift kemerli düzenlemeyle içe doğru kademelendirilmiş bir kapı, yaklaşık eksende cephenin orta bölümüne kadar yükselen yarım yuvarlak payanda ve aynı hizada üst seviyede bir pencere ile eksenin doğusunda orta seviyede bir ve eksenin batısında aynı seviyede yaklaşık eş yükseklikte iki pencere yer alır (Şek. 123, 124).

8. Güneyden kuzeye doğru ilk pencere güney-batı köşeden 3.10 m. mesafede ve 4.85 m. yükseklikte, ikinci pencere 8.46 m. mesafede ve 4.64 m. yükseklikte, üçüncü pencere ise 13.84 m. mesafede ve 5.53 m. yükseklikte olmak üzere konumlanmıştır. Ebatları sırasıyla 0.98x0.30 m., 1.04x0.27 m. ve 0.76x0.44 m.dir.

Şekil 123: Harput Ulu Camii, güney cephe çizimi (Malatya Vakıflar Böl. Müd. Arşivi)

Pencerelerin biçimi batı cephedekilerle benzer özellikler gösterir[9].

9. Pencereler; batıdan doğuya doğru ilk pencere güney-batı köşeden 4.61 m. mesafede ve 3.50 m. yükseklikte, ikinci pencere 10.38 m. mesafede ve 3.55 m. yükseklikte, üçüncü pencere 16.92 m. mesafede ve 4.90 m. yükseklikte, dördüncü pencere 20.69 m. mesafede ve 3.70 m. yükseklikte olmak üzere yer alır. Pencerelerin ölçüleri aynı sırayla 0.84x0.42 m., 0.85x0.43 m., 1.07x0.57 m. ve 0.88x0.44 m.dir.

Şekil 124: Güney cephe, genel görünüş

Dört basamaklı merdivenle çıkılarak ulaşılan güney girişte de kademeli bir düzenleme görülür. 1.83x1.10 m. ölçülerinde, beden duvarından 0.30 m. kadar içerde kalan dikdörtgen bir çerçeve içinde yer alan kapıyı, açıklığı 1.69 m. girişin zemininden yüksekliği yaklaşık 3.00 m. olan kademeli sivri bir kemer kuşatır (Şek. 125).

Cephenin ekseninde bulunan ve çapı 1.84 m. yüksekliği ise 3.84 m. olan yarım yuvarlak payanda, içte mihraba karşılık gelmektedir. Yapının özgününde yer alıp almadığı bilinmemekle birlikte bugün, sonradan yapıldığı dilatasyon çizgilerinden anlaşılmaktadır (Şek. 126).

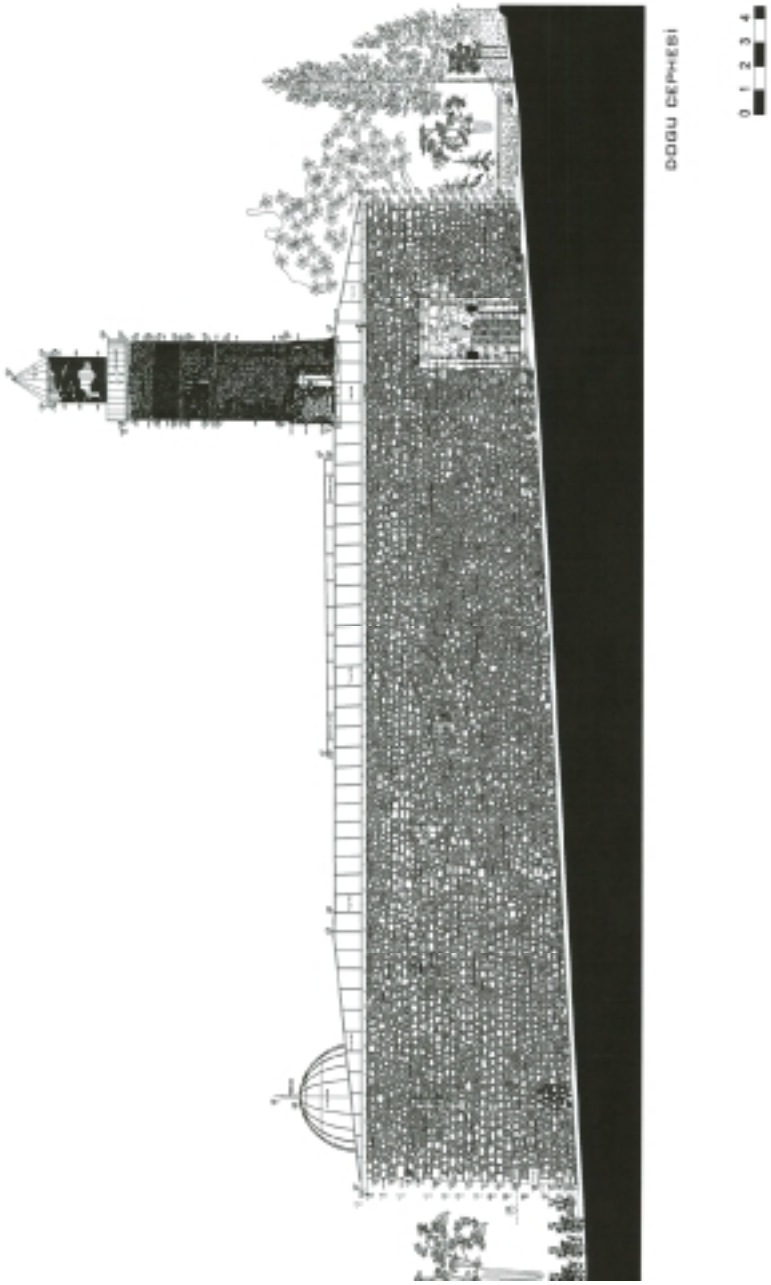

Şekil 125: Güney cephe, giriş kapısı

Şekil 126: Güney cephe, mihrabı destekleyen payanda

Yapının doğu cephesinde eksenin güneyinde üst seviyede dört dikdörtgen mazgal pencere[10], eksenin kuzeyinde bir kapı görülür (Şek. 127, 128).

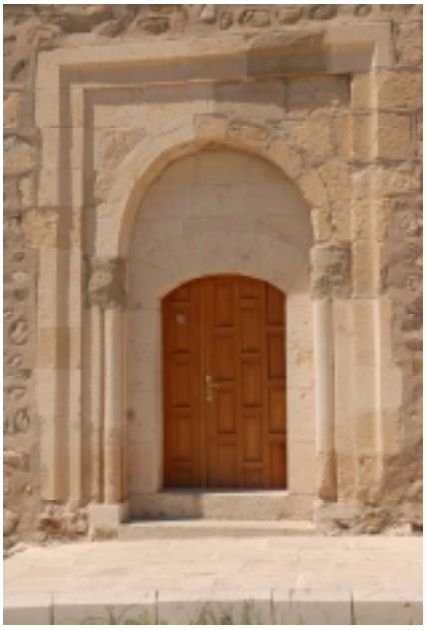
Şekil 127: Harput Ulu Camii, doğu cephe çizimi (Malatya Vakıflar Böl. Müd. Arşivi)

10. Güneyden kuzeye doğru ilk pencere güney-doğu köşeden 3.07 m. mesafede ve 4.84 m. yükseklikte, ikinci pencere 8.46 m. mesafede ve 4.80 m. yükseklikte, üçüncü pencere 14.27 m. mesafede ve 4.58 m. yükseklikte, dördüncü pencere 18.61 m. mesafede ve 3.84 m. yükseklikte yer alır. Pencerelerin ölçüleri sırasıyla 1.07x0.35 m., 0.66x0.35 m., 0.84x0.53 m. ve 0.76x0.53 m.dir.

Şekil 128: Doğu cephe, genel görünüş

Doğu cephede yer alan kapı düzenleme açısından batı cephedeki kapıyla benzerlik gösterir. Burada farklı olarak, sivri kuşatma kemeri iki yandaki sütuncelere oturmaktadır. Beden duvarından yaklaşık 0.30 m. içerde yer alan basık kemerli kapının genişliği 1.07 m., yüksekliği 1.85 m.dir. Kuşatma kemeri ve sütunceler beden duvarından yaklaşık 0.11 m. içerdedir. Kemerin zeminden yüksekliği 3.23 m., sütuncelerin yüksekliği kaide ve başlık hariç 1.55 m., aralarındaki mesafe 1.60 m.dir (Şek. 114, 129)[11].

Şekil 129: Doğu cephe, giriş kapısı

11. Bu bölümü üç yönden kuşatan bordürlerin oluşturduğu iç içe iki dikdörtgen çerçeveden içtekinin ölçüleri 3.92x2.59 m. ve bordürlerin kalınlığı yaklaşık 0.18 m., dıştakinin ölçüleri 4.07x2.92 m. ve bordürlerin kalınlığı yaklaşık 0.13 m. ve iki çerçevenin arasındaki derinlik farkı yaklaşık 0.07 m.dir.

Yapı dıştan, avlu ve kubbeli birim dışında kırma çatıyla örtülüdür. Mihrap önünü vurgulayan kubbe çatıdan yaklaşık 1.90 m. yüksekliğe ulaşır ve alemle sonlanır. Avlunun üzeri ise ışığı geçiren bir tür çatıyla örtülmüştür (Şekil 130).

Şekil 130: Kırma çatı, avluyu örten çatı ve kubbe

3. 5. 3. İç Tanıtım

Batı cephedeki kapının açıldığı dört basamaklı merdivenlerle revaklı bölüme ulaşılır. Kapı içten yarım yuvarlak kemerli ve alınlıklı düzenlenmiştir (Şek. 131, 132)[12].

Şekil 131: Batı kapının açıldığı revak

Şekil 132: Batı kapının içerden görünüşü

12. Yapının iç tanıtımı; tarafımızdan çekilmiş olan fotoğraflar ve Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan kesitler (2009) esas alınarak yapılmıştır.

Avluyu kuşatan revakların genel görünümüne bodur payelerin, bunları birbirine bağlayan iki kademeli hafif sivri kemerlerin ve sivri tonoz örtünün hakim olduğu görülür (Şek. 133). Serbest payelerin oturdukları zeminden yükseklikleri 1.35 m. ile 1.65 m., birbirlerine olan mesafeleri ise 2.90 m. ile 3.08 m., kemerlerin yükseklikleri 3.34 m. ile 3.62 m., tonozların yükseklikleri de 6.50 m. ile 6.70 m. arasında değişmektedir.

Şekil 133: Avluyu kuşatan revakların genel görünümü

Avlu zemini diğer bölümlerden yaklaşık 0.24 m. aşağı seviyededir. Güneyinde 0.53 m. çapında, içten daire dıştan sekizgen, metal kapaklı kuyu yer alır. Avlunun üzeri çelik makas sistemi üzerine oturan ve ışık geçirgenliği olan çatı ile kapatılmıştır (Şek 134, 135).

Şekil 134: Avlu, güneyden genel görünüş

Şekil 135: Avlu, kuzeyden genel görünüş

Avlunun kuzeyindeki dış revak bugün kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır (Şek. 136, 137). Kuzey iç revaktan ise, batı ucundaki minare kaidesine bitişik on iki basamaklı merdivenle dönerek minarenin içindeki merdivene ulaşılır (Şek. 138–140). Bu revağın avluya bakan yüzünde, eksendeki payenin üst kısmında iki kemer arasında 2.80 m. yükseklikte yatay dikdörtgen biçimli kitabelik yer alır (Şek. 141–143).

Şekil 136: Kuzey dış revak,
batıdan doğuya bakış

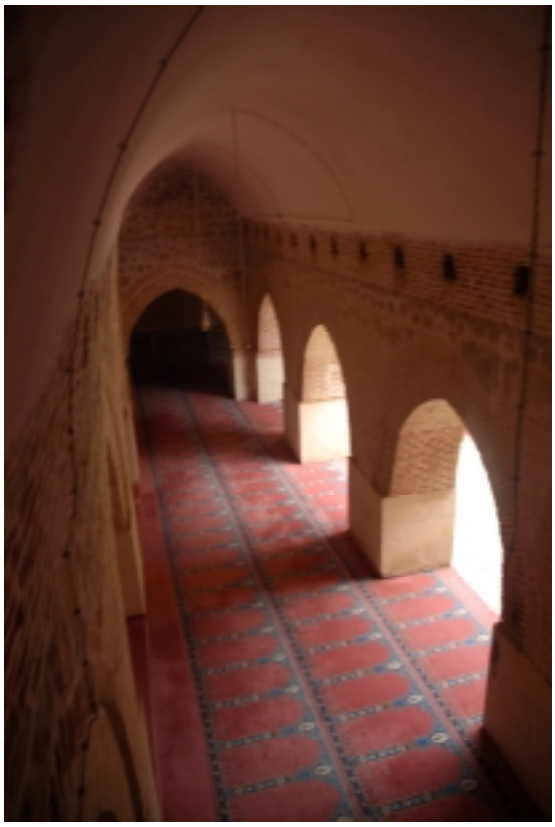
Şekil 137: Kuzey dış revak, batı ucu

Şekil 138: Kuzey iç revak,
doğudan batıya bakış

Şekil 139: Kuzey iç revak, batı ucu

Şekil 140: Kuzey iç revak, batıdaki minare merdiveninden görünüş

Şekil 141: Kuzey iç revak, batıdan doğuya, kuzeyindeki kemerler, doğu dış revağa açılan kemer ve tonoz örtü

Şekil 142: Avlu, kuzey duvar, kemerler

Şekil 143: Avlu, kuzey duvar, kitabe

Avlunun doğusunda ve batısında, eksenin kuzeyinde yer alan eyvanlar sivri kemerli ve tonozludur. Bu mekanların, avluya bakan kemerlerinin ve tonozlarının yaklaşık olarak yüksekliği 6.77 m., açıklığı 3.45 m.dir (Şek. 14-147).

Şekil 144: Doğu eyvan, batıdan görünüş

Şekil 145: Batı eyvan, doğudan görünüş

Şekil 146: Batı eyvanın avluya bağlanışı

Şekil 147: Doğu eyvanın avluya bağlanışı

Avludan son cemaat yerine geçildiğinde; güney duvarda, eksenin 3.20 m. batısında görülen stük mihrap, 0.58 m.lik derinliği duvar kalınlığının içinde kalan 2.23x0.92 m. ölçülerinde yarım daire nişli ve iki yanda düz silmelere oturan istiridye kavsaralı düzenlenmiştir. Kavsarayı kuşatan ve mihrabı sınırlayan 2.35x1.24 m. ölçülerindeki köşeleri profilli dikdörtgen çerçeve, içteki 0.04 m. dıştaki 0.09 m. genişliğinde iki dar şeritten oluşur. Mihrabın üst kısmını 0.26 m. yüksekliğinde iki sıra mukarnaslı yekpare tepelik taçlandırmaktadır (Şek. 148–150) .

Şekil 148: Son cemaat yeri, avludan görünüş

Şekil 149: Son cemaat yeri, mihrap

Şekil 150: Son cemaat yeri, mihrap düzenlemesi

Son cemaat yerinin güney duvarında (Şek. 151, 157–160), harime açılan kapıların ikisi, doğu ve batı dış revakların (Şek. 153, 154), ikisi doğu ve batı iç revakların (Şek. 155, 156), biri de avlunun güneyinde eksenin hemen batısında bulunan payenin hizasında yer alır. Kapıların birbirlerine uzaklıkları doğudan batıya doğru 4.04 m., 5.26 m., 5.09 m. ve 4.04 m.dir. Doğu ve batıdaki kapılar, birincisi yaklaşık 2.00 m. ikincisi 2.85 m. yüksekliğinde sivri kemerlerlidir. Diğer üç kapı; yaklaşık 1.84x0.96 m. ölçülerinde dikdörtgen biçimlidir ve sonradan pencereden kapıya dönüştürülmüştür (Şek. 158–160).

Şekil 151: Son cemaat yeri, batıya bakış

Şekil 152: Son cemaat yeri, kuzeydoğuya bakış

Şekil 153: Doğu dış revaktan son cemaat yerine bakış

Şekil 154: Batı dış revaktan son cemaat yerine bakış

Şekil 155: Doğu iç revaktan son cemaat yerine bakış

Şekil 156: Batı iç revaktan son cemaat yerine bakış

Şekil 157: Avludan son cemaat yeri batısındaki kapıların görünüşü

Şekil 158: Avludan son cemaat yeri doğusundaki kapıların görünüşü

Şekil 159: Son cemaat yeri, güney duvar, mihrap ve doğusunda harime açılan kapı

Şekil 160: Son cemaat yeri, güney duvar, mihrap ve batısında harime açılan kapı

Harimde mihraba paralel sahınların ikisi de 27.84x3.93 m. ölçülerindedir. İki sahnı birbirinden ayıran payelerin yüksekliği 1.35 m. ile 1.50 m., aralarındaki uzaklık kubbe önündekiler hariç 2.29 m. ile 2.46 m., kemerlerin yükseklikleri ise 2.92 m. ile 3.07 m. arasında değişmektedir. Hafif sivri kemerler avludakilerden farklı olarak, kademelendirilmemiştir. Harim, mihrap önündeki kubbesi dışında yüksekliği yer yer 5.90 m. ile 6.20 m. arasında değişen sivri tonozla örtülüdür (Şek. 161–168).

Şekil 161: Harim, kuzeydoğudan görünüş

Şekil 162: Harim, güneydoğudan görünüş

Şekil 163: Harim, kuzeybatıdan görünüş

Şekil 164: Harim, güneybatıdan görünüş

Şekil 165: Harim, mihrap önündeki sahın, doğudan görünüş

Şekil 166: Harim, mihrap önündeki sahın, batıdan görünüş

Şekil 167: Harim, kuzey sahın, doğudan görünüş

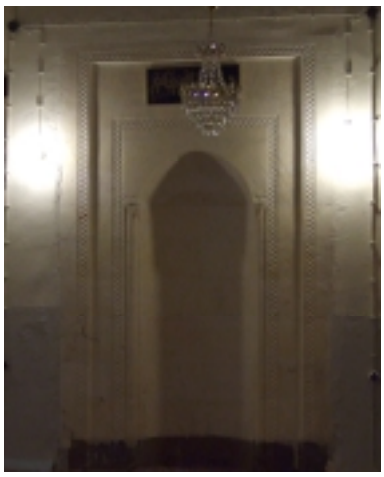

Şekil 168: Harim, kuzey sahın, batıdan görünüş

Güney duvardaki mihrap, yarım daire nişli ve kavsaralıdır. Yüksekliği 2.16 m., genişliği 0.92 m., derinliği 0.30 m. olan mihrap nişinin kavsarası yarım kubbe şeklindedir (Şek. 169). Kuşatma kemeri bulunmayan kavsara, dörtte üçleri nişin köşelerine gömülmüş olan silindirik gövdeli sütuncelerin üzerine oturur. Tek parçalı ve düz bir kavsara köşeliği olan mihrap, dıştan 2.97x1.84 m. ölçülerinde dikdörtgen bir çerçeve meydana getiren iki bordür ve iki silmeyle sınırlandırılmıştır (Şek. 170). İçteki bordürün genişliği iki yanda 0.24 m. üstte 0.46 m., dıştaki bordürün genişliği iki yanda 0.24 m. üstte 0.16 m. ve her iki bordürün de iç kenarlarında yer alan silmelerin genişliği 0.06 m.dir.

Şekil 169: Harim, mihrap önünde kubbeli bölüm

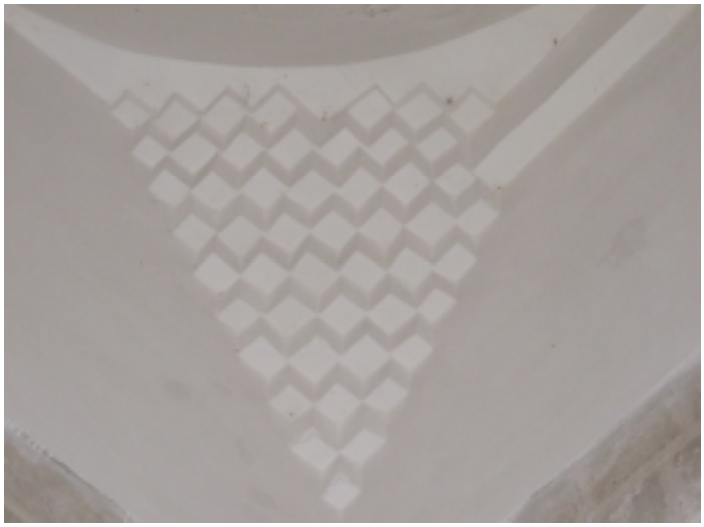

Şekil 170: Harim, mihrap

Mihrabın önündeki kare birimi örten ve vurgulayan pandantif geçişli kubbenin yüksekliği 9.68 m.dir. Pandantiflerin başlangıcı 5.53 m., kubbe eteğinin başlangıcı 7.00 m. yükseklikte yer alır (Şek. 171, 172).

Şekil 171: Harim, mihrap önü kubbesi, içten

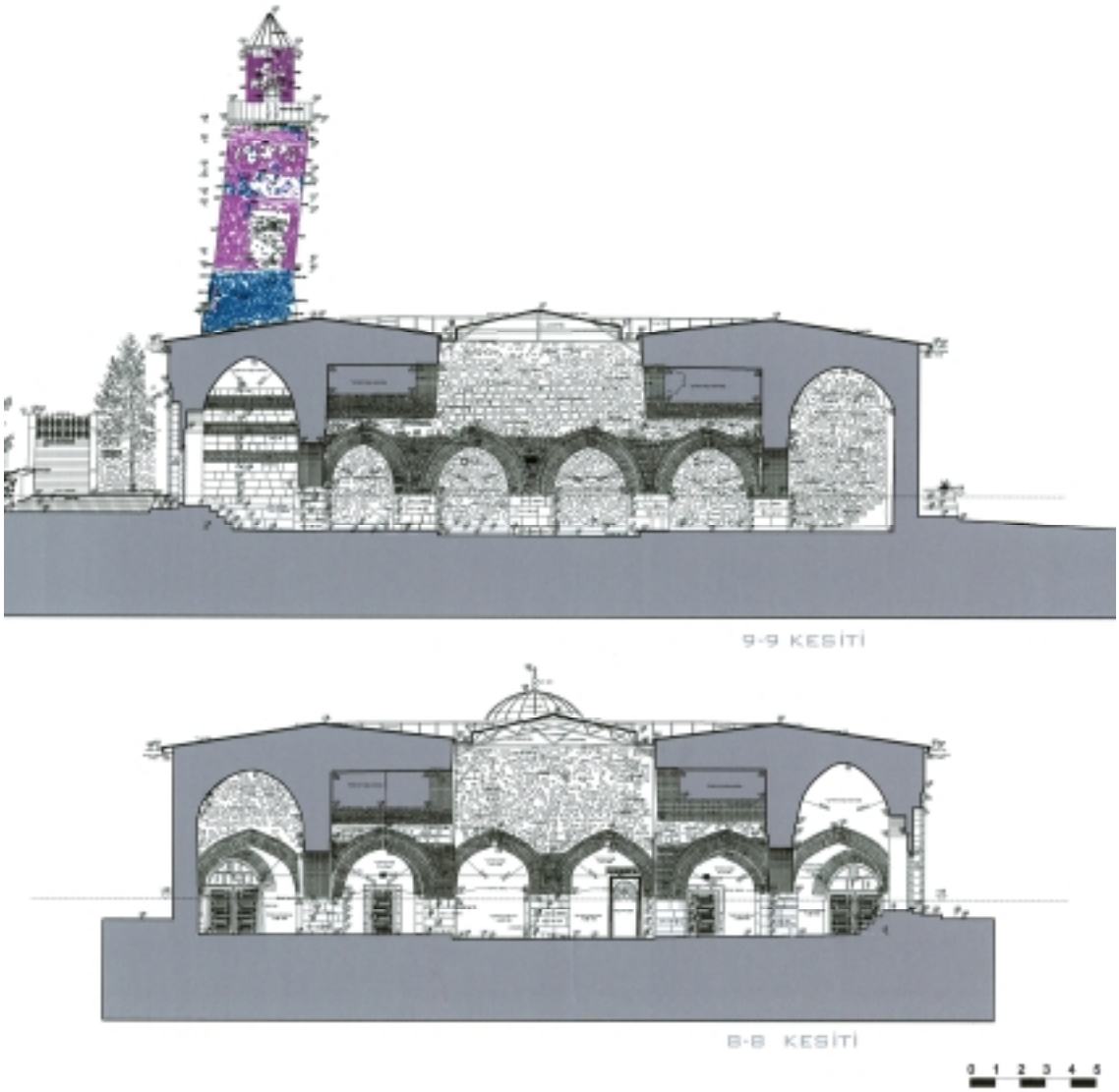

Şekil 172: Kubbeden ayrıntı, pandantif

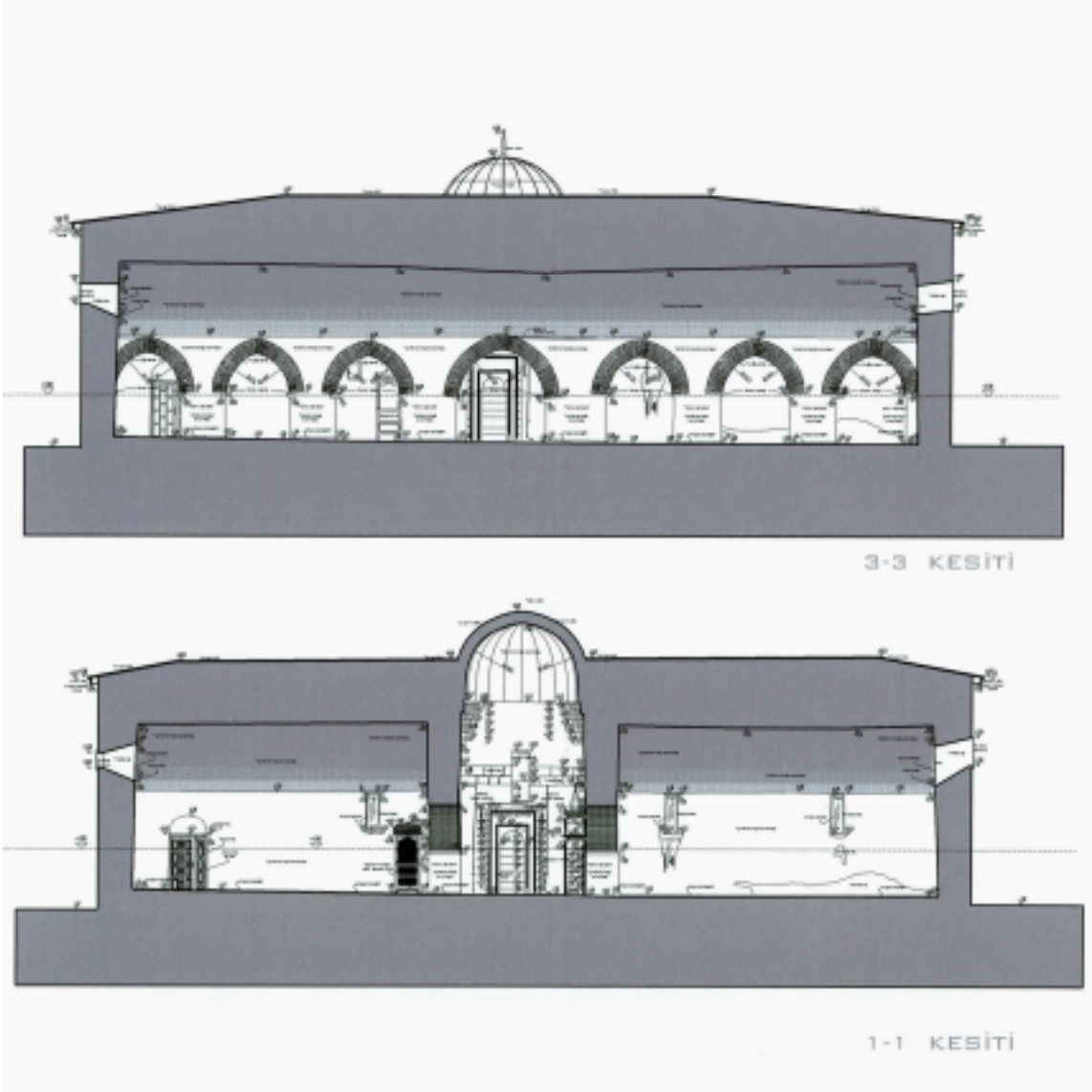
Yapının duvarlarındaki pencerelerin çoğunlukla konumları açısından dışta olduğu gibi içe yansıdığı görülür. Yalnızca mihrap nişinin üzerinde yer alan pencere içerden örülerek kapatılmıştır. Ayrıca pencere açıklıklarının yükseklikleri dıştan içe doğru artmış, zemindeki seviye farkı nedeniyle de içerde bulundukları yükseklikler açısından farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu farklar kesitlerde de görülmektedir (Şek. 173–175).

Şekil 173: Harput Ulu Camii, 16–16 ve 17–17 kesitleri
(Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 174: Harput Ulu Camii, 8–8 ve 9–9 kesitleri
(Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 175: Harput Ulu Camii, 1–1 ve 3–3 kesitleri
(Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

3. 5. 4. Malzeme ve Teknik

Yapıda kaba yonu taş, moloz taş, kesme taş, tuğla, ahşap, alçı, sac, kurşun, bakır, çelik ve polikarbon kullanımı görülür[13].

Kaba yonu taş beden duvarlarında hem cephelerde, hem de iç mekanda yer yer moloz taşla birlikte inşa malzemesi olarak kullanılmıştır. Düzensiz bir teknikte uygulanan kaba yonu taşın dışta tüm cephelerde, içte ise batıdaki dışında duvarlarda her seviyede yer aldığı görülür (Şek. 176–179).

Şekil 176: Batı ve güney cepheler, kaba yonu ve moloz taş, düzensiz örgü tekniğinde

Şekil 177: Doğu ve kuzey cepheler, kaba yonu ve moloz taş, düzensiz örgü tekniğinde

9. Yapıya ilişkin malzeme ve teknik bilgileri; tarafımızdan çekilmiş olan fotoğraflar ve Vakıflar Malatya Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan çizimler (2009) esas alınarak verilmiştir.

Şekil 178: Kuzey dış revak, kaba yonu ve moloz taş kullanımı

Şekil 179: Doğu dış revak, kaba yonu ve moloz taş kullanımı

Uygulama tekniği düzensiz olan moloz taşın da duvarlarda inşa malzemesi olarak kullanımı söz konusudur. Kuzey cephede daha fazla, diğer cephelerde kaba yonu taş ile birlikte daha az kullanılmış olan moloz taş; içte batı duvar, son cemaat yeri ve harim dışında duvarların çeşitli seviyelerinde, tonoz böğrü bölümlerinde ve tonoz başlangıcına kadarki kısımlarında (Şek. 180, 181), üzerinde minare kaidesine bitişik olan merdiven basamaklarının yer aldığı duvarda ve minarenin pabuç kısmında kullanılmıştır (Şek. 182, 183).

Şekil 180: Doğu dış revak, moloz taş kullanımı

Şekil 181: Batı iç revak, moloz taş kullanımı

Şekil 182: Minare, pabuç, kuzeybatıdan görünüş, moloz taş kullanımı

Şekil 183: Minare, pabuç, güneyden görünüş, moloz taş kullanımı

Yapıda kesme taş kullanımı daha çok kaplamaya yöneliktir. Düzgün kesme taş cephelerde duvarların birleştiği köşelerde çeşitli seviyelerde ve minare kaidesinde inşa malzemesi olarak kullanılmıştır (Şek. 184–187). Yapının batı ve doğu girişinde basamaklarda, eşikte ve kapıları çevreleyen kemerli-bordürlü düzenlemelerde (Şek. 188, 189), güney girişinde basamaklar ve eşik dışında kapının lentosunda ve sövelerinde ise kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır (Şek. 190). Minarenin şerefe korkulukları da kesme taştandır (Şek. 191). İçeride ise; yapının harim dışında kalan tüm payelerinde ve harimdeki mihrapta düzgün kesme taş kaplama görülür. Bunların dışında, iç revakların avluya bakan kısımlarında kemerlerin taşıdığı duvarların örgüsü içinde de moloz taşla birlikte yer yer düzgün olmayan kesme taşlar yer alır (Şek. 133–135).

Şekil 184: Minare kaidesi, batıdan görünüş, kesme taş kullanımı

Şekil 185: Minare kaidesi, güneyden görünüş, kesme taş kullanımı

Şekil 186: Minare kaidesi, doğudan görünüş, kesme taş kullanımı

Şekil 187: Minare kaidesi, kuzeyden görünüş, kesme taş kullanımı

Şekil 188: Batı giriş, kesme taş kullanımı

Şekil 189: Doğu giriş, kesme taş kullanımı

Şekil 190: Güney giriş, kesme taş

Şekil 191: Minare, şerefe korkuluğu, kesme taş

Tuğla malzeme yapının içte tüm bağlayıcı ve örtü sisteminde inşa malzemesi olarak kullanılmıştır. Ancak tonozların tümü ve kubbe sıvanmış ve boyanmış olduğundan, bugün kemerlerdeki ve üst seviyelerine kadar duvarlardaki ve tonoz başlangıçlarındaki tuğlalar görünür durumdadır (Şek. 193). Batı cephede minare kaidesine bitişik olan kemer ve üst seviyede kemer köşeliklerini içine alan bölüm de tuğladandır (Şek. 184). Minare kaidesinde tuğla ve kesme taş kuşaklarının almaşık teknikte uygulandığı görülür. Minarenin petek kısmı şaşırtmalı teknikte tuğlalarla örülmüştür. Pabuç ve gövdede ise tuğla, kaplama malzemesi olarak süsleme amaçlı kullanılmıştır (Şek. 192). Ayrıca harimdeki mihrabın kesme taş kaplamasının altında dolgu malzemesinin tuğla olduğu da, üst bölümünün yıkık olduğu dönemde çekilmiş fotoğrafında görülmektedir (Şek. 98).

Şekil 192: Minare, tuğla kullanımı

Şekil 193: Kemerler, tuğla kullanımı

Caminin tüm kapıları, minberi ve pencerelerin kasaları ahşaptandır (Şek. 157–160, 165). Yapıda sadece son cemaat yerinin güney duvarında yer alan mihrabın malzemesi alçıdır (Şek. 194).

Şekil 194: Son cemaat yeri, mihrap, alçı malzeme

Bugün yapıda bulunmayan minberi abanoz ağacından, kündekari tekniğinde yapılmıştır (Şek. 195).

Şekil 195: Minber, abanoz ağacından

Şekil 196: Minare külahı, sac malzeme

Sac malzeme, minarenin külahında kullanılmıştır (Şek. 196). Yapının çatısı ve kubbesi kurşun kaplama, kubbenin alemi bakırdandır. Avluyu örten çatıyı taşıyan kutu profiller ve makas sistemi çelikten yapılmış olup, çatı polikarbon malzemedendir (Şek. 197).

Şekil 197: Avluyu örten polikarbon çatı, kurşun kaplama çatı ve kubbe

3. 5. 5. Süsleme

Yapının harimindeki ve son cemaat yerindeki mihraplarında, minaresinde ve minberinde süslemeler bulunur.

Harimdeki mihrabı çevreleyen bordürlerin yüzeylerinde bezeme olduğu görülür. Dıştan ikinci ve içteki bordürün yüzeyleri ard arda dizilen altı yapraklı çiçeklerle süslenmiştir. Çiçekler dıştan altıgen kompozisyon oluşturmaktadırlar (Şek. 198).

Şekil 198: Harim, mihrap, bordürlerin yüzeyinde yer alan bezemeler

Son cemaat yerindeki avlu mihrabını kuşatan bordürün yüzeyinde, mihrap nişinde kavsaranın altında, köşeliğinde ve tepelikte süslemeler yer alır. Kavsaranın hemen altında her biri 0.29 m. yükseklikte, geniş kısımları 0.24 m. genişlikte, üst bölümleri sivri üç dilimli girintilerden oluşan bir friz yer alır. Kavsarayı kuşatan hafif dışa taşkın dekoratif ve yüzeysel dilimli kemerin üst bölümünde C ve S kıvrımlı kavsara köşeliği ve bordürün de köşelik yüzeyinden yaklaşık 0.03 m. çıkıntı yapmasıyla duvar yüzeyinden içe doğru hafif bir kademelenme elde edilmiştir (Şek. 199). Bordürün yüzeyinde, dışta üç şeritli eğri çizgilerle biçimlenen örgü motifi, içte ise yarım işlenmiş on yapraklı çiçeklerle alçak kabartma olarak (Şek. 200), mihrabın üstünde bulunan tepelik ise iki sıra mukarnasla süslenmiştir (Şek. 199).

Şekil 199: Son cemaat yeri, mihrap, bezemeler, genel görünüş

Şekil 200: Son cemaat yeri, mihrap, bordür yüzeyindeki bezemeler, ayrıntı

Minare kaidesinin yüzeyinde tuğlaların tekli yatay ve düşey istifiyle oluşturulmuş tek sıra halinde düz ve ters T harfi görünümünde motiflerden oluşan birinci süsleme kuşağı 2.59 m. seviyesinde, alttan ve üstten birer tuğla dizisiyle sınırlanmış olup 0.46 m. Yüksekliğindedir (Şek. 201). 3.66 m. seviyesinde, alttan bir üstten iki tuğla dizisiyle sınırlanmış ve yüksekliği 0.52 m. olan ikinci kuşakta tuğlalar birincideki gibi düzenlenmiş ancak burada, düz ve ters T'lerin birbirlerine bitişik yerleştirilmeleriyle ortaya çıkan fırıldak benzeri motifler iki yandan düşey konumda birer tuğla ile sınırlanırlar (Şek. 202). Bu kuşakların üstünde ise 4.69 m. seviyesinde, üçer tuğlanın dönüşümlü olarak yatay ve düşey yerleştirilmesiyle oluşturulmuş iki sıralı geometrik süsleme kuşağı görülür, üstten iki alttan bir tuğla dizisiyle sınırlandırılmıştır ve 0.56 m. Yüksekliğindedir (Şek. 203).

Şekil 201: Minare kaidesi birinci süsleme kuşağı

Şekil 202: Minare kaidesi, ikinci süsleme kuşağı

Şekil 203: Minare kaidesi, üçüncü süsleme kuşağı

Şekil 204: Minare kaidesi, süsleme kuşakları, genel

Minare gövdesinin yüzeyinde üç kalın örgü kuşağı ve bunları alttan ve üstten sınırlayan ince örgü kuşaklarında tuğla süslemeler görülür. Gövdenin pabuç üzerinde yükselen yaklaşık 2.00 m. yükseklikteki birinci kalın örgü kuşağında, iki farklı boyutta yarım tuğlaların yatay ve düşey istiflenmesiyle oluşan küçük kare birimler ve düşey birimlerin bir düşey derz arası genişliğinde sağa ve sola kaydırılarak yükselmesi sonucu yatay doğrultu ile 45˚lik açı yapan eğik çizgiler yer alır. Bu şekilde oluşturulan kırık çizgiler yatay olarak kesintisiz devam ederler. Bu kuşağın alt ve üst kenarlarını 0.25 m. yüksekliğinde birer ince kuşak sınırlar. Bu kuşaklarda tekli yatay ve düşey tuğla istifiyle oluşturulmuş meander benzeri motif yer alır (Şek. 205).

Şekil 205: Minare gövdesi, birinci kalın örgü kuşağı

0. 56 m. yüksekliğe sahip ikinci kalın kuşakta yine tuğladan, aynı merkeze yönelen altı eşkenar üçgenin dışa dönük kenarlarında yer alan badem motifleriyle ve aralarındaki derzlerle oluşturdukları çemberlerin iç içe geçmesiyle ortaya çıkan altıgen birimler yer alır. Bu kuşağı alttan sınırlayan 0.16 m. yükseklikteki ince kuşakta ise tekli yatay düzende iki tuğla sırasının arasında daireler ve sivri uçları dairelere değen baklava motifleri ardı ardına sıralanmıştır (Şek. 206).

Şekil 206: Minare gövdesi, ikinci kalın örgü kuşağı

Üçüncü kalın kuşak yaklaşık 1.00 m. yüksekliktedir ve sadece badem motiflerinden oluşan birbirine bitişik altıgen birimlerle süslenmiştir. Bu birimler ikinci kuşaktakilere benzer biçimde oluşturulmuştur. Bu kuşağı ikinci kuşaktan, yatay düzende iki sıra tuğladan oluşan ve aralarındaki derz kalınlığıyla beraber 0.12 m. yükseklik veren süslemesiz ince bir kuşak ayırır. Üst kenarını ise baklava ve daire motiflerinden oluşan ince kuşağın aynısı sınırlar (Şek. 207). Şerefenin alt kısmında ve petekte süsleme yer almaz (Şek. 208).

Şekil 207: Minare gövdesi, üçüncü kalın örgü kuşağı

Şekil 208: Minare, şerefe ve petek

Minberde geometrik ve bitkisel süsleme görülür. Bitkisel süsleme yer yer yazıyla da bir arada kullanılmıştır. Geometrik süsleme olarak; minberin kapısında iki madalyon, uçlarında birer üçgen ve aralarında altı kollu yıldız, kapının alt ve üst seviyelerinde iki karenin iç içe geçmesiyle oluşmuş, süsleme bordürü oluşturacak şekilde birbirine bağlanmış ve kesintisiz devam eden sekiz kollu yıldızlar(Şek. 209), doğu aynalıkta dikdörtgenlerin birbirini kesmesiyle oluşmuş sekiz kollu yıldızlar (Şek. 211), batı aynalıkta iç içe geçmiş altıgenler (Şek. 210), şerefe altındaki panolarda bir altıgen ve kenarlarına yerleştirilmiş birbirine bitişik beşgenlerden oluşan büyük altıgen birimler, bu birimlerin bazılarında çeşitli geometrik biçimlerde rozetler (Şek. 212), merdiven ve şerefe korkuluklarında yıldızlar, rozetler ve çokgenler (Şek. 218), minber kapısının taç kısmında yirmi dört kollu ışınsal bir motif görülür (Şek. 219).

Şekil 209: Minber kapısı, bezemeler

Şekil 210: Minber, batı aynalık ve korkuluk

Şekil 211: Minber, doğu aynalık

Şekil 212: Minber, şerefe altı

Bitkisel süsleme olarak palmet, rumi, kıvrık dal ve çok yapraklı çiçekler kullanılmıştır. Palmet, rumi ve kıvrık dallar bir arada; kapıda yer alan madalyon ve üçgenlerin yüzeyinde (Şek. 214), madalyonların üstünde ve altında bulunan yazı şeridinde (Şek. 209), doğu aynalığın geometrik bezeme konturları dışında tümünde (Şek. 211), batı aynalıkta altıgenlerin konturları dışında tüm yüzeyde ve aynalığı çevreleyen yazı şeridinde (Şek. 210, 216), merdiven ve şerefe korkuluklarının çerçevesinde (Şek. 215, 218), şerefe altındaki yazılı panoda ve onun altındaki panonun beşgen birimlerinin yüzeyinde (Şek. 217), hem solda hem sağda şerefe ve altını tümüyle kuşatan çerçevenin yüzeyinde yer alır. Kıvrık dal ve rumi; kapıdaki üç dilimli ve düğümlü kuşatma kemerinin köşeliklerinde, kapının sövelerinde (Şek. 213), çok yapraklı çiçek motifi ise sadece kapıdaki sekiz kollu yıldızların içinde yer alan rozetlerin üzerinde görülür (Şek. 220).

Şekil 213: Minber kapısı, kuşatma kemeri ve söve yüzeyinde bitkisel bezeme

Şekil 214: Minber kapısı, madalyon ve üçgenlerin yüzeyinde bitkisel bezeme

Şekil 215: Minber, batı korkuluk altı bezeme

Şekil 216: Minber, batı aynalık, bezeme

Şekil 217: Minber, şerefe altı, bezeme

Şekil 218: Minber, şerefe korkuluğu, bezeme

Şekil 219: Minber kapısı, tepelik

Şekil 220: Minber kapısı, sekiz kollu yıldızların yüzeyindeki çok yapraklı çiçekler

4. DEĞERLENDİRME

Konumuzu oluşturan ve bir Artuklu yapısı olduğu düşünülen Harput Ulu Camii'nin, Harput'ta Artuklular'dan önce beylik kurmuş olan Çubukoğulları döneminde[1] inşa edilmiş olabileceği görüşü de 1960'lı yıllardan sonra öne sürülmüştür[2].

Araştırmacılardan A. Altun (1973, s. 80); *"...kesinlikle bir Artuklu devri yapısı olduğu, hiç değilse ilk kuruluşu ile bu sülaleye maledilebileceği hakkında şüpheli olduğumuz Harput Ulu Camii..."* ifadesini kullanırken, bir diğer araştırmacı M. B. Aşan (1987, s. 29) minber kitabelerinden hareketle, Ulu Cami'nin esas yapısının Artukoğlu Belek'in devraldığı Çubukoğulları devrine ait olabileceğini belirtmektedir. Yapının planı ile ilgili restitüsyon denemesi yapan A. Durukan (2005, s. 312) ise bu görüşe katıldığını *"... Ulu Cami, araştırmacıların öne sürdüğü gibi bir Artuklu yapısı değil, Çubukoğlu yapısıdır ve Artuklular zamanında Kara Arslan'ın emriyle onarılmış veya yenilenmiştir.*" sözleriyle vurgulamaktadır.

Harput Ulu Camii, hangi dönemde inşa edilmiş olursa olsun farklı açılardan hem Büyük Selçuklu, hem de Artuklu mimarilerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda dönemin mimari gelişimini ana hatlarıyla ele almanın da yararlı olacağı kanısındayız.

Yapı, geçirdiği onarımlar nedeniyle özgünlüğünü ve evrelerine ilişkin fikir verebilecek izlerini neredeyse tümüyle yitirmiş durumdadır. Bu yönde bir değerlendirmeye gidebilmek için kapsamlı bir ekip çalışması gerektiğinden, bu bölümde esas olarak Harput Ulu Camii'nin yapı tipi, malzeme-teknik ve süsleme özellikleri açısından, öncelikle Artuklu mimarisi içindeki yeri belirlenerek daha sonra Anadolu'daki ve Anadolu dışı kültür çevrelerindeki benzer örneklerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

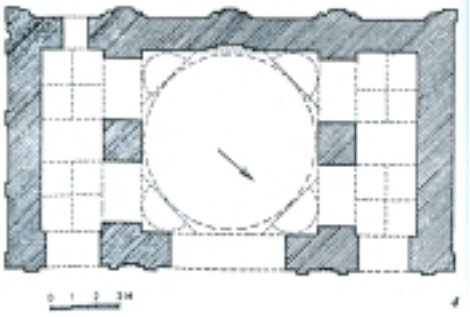
1. Harput'un Çubukoğulları ve Artuklu dönemleri için bkz. s. 24-27
2. Tarihlendirme konusunda bkz. s. 58-59.

4. 1. YAPI TİPİ

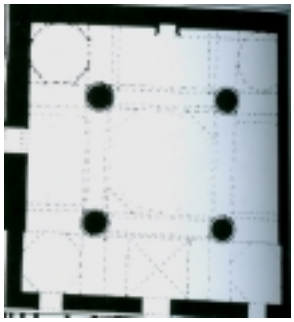
Horasan ve Afganistan çevresi ile Türkmenistan ve Maveraünnehr çevrelerinin yoğun kültür alışverişi[3], 1040 yılından sonra Büyük Selçukluların merkezi idaresi altında İran ve Horasan'da yeni bir mimari sentez yaratmış, bu dönemin prensipleri tüm doğu İslam dünyasında kullanılan başat tasarım esaslarını oluşturmuştur. Dönemin mimari özellikleri; Atabekler aracılığıyla Suriye ve Irak'a ulaşarak bölgenin erken İslam mimarisi[4] denemeleriyle kaynaşmış, oradan da Fatımiler ve Eyyubiler ile Mısır'a aktarılmış, böylelikle yeni form ve tasarımlara giden yolu açmıştır (Arseven, 1973, s. 50–52; Altun, 1988, s. 1–2).

Sözü edilen coğrafyada 11. yüzyıldaki, genelde mimarinin, özelde ise önceliğimiz olan cami mimarisinin gelişimini ve Anadolu'ya etki ediş biçimini izleyebilmek için Büyük Selçuklular'ın yanı sıra, Karahanlı ve Gazneli mimari örneklerine de bakmak gereklidir.

999–1211 tarihleri arasında Doğu Türkistan ve Maveraünnehr bölgelerinde egemen olan Karahanlı Devleti'nin mimarisine ilişkin bilgiler çoğunlukla kaynaklara dayanmakla beraber, günümüze ulaşan iki cami plan tasarımı açısından önem taşımaktadır. Bu yapılar 11. yüzyıla tarihlenen, Buhara yakınındaki Hazara Camii (Şek. 221) ve Eski Merv yakınlarında bulunan Talhatan Baba Camii'dir (Şek. 222). Her iki caminin tasarımı da "merkezi plan" şemasının çeşitlemeleridir.

Şekil 221: Talhatan Baba Camii, plan (Altun, 1988)

Şekil 222: Hazara Camii, plan (Altun, 1988)

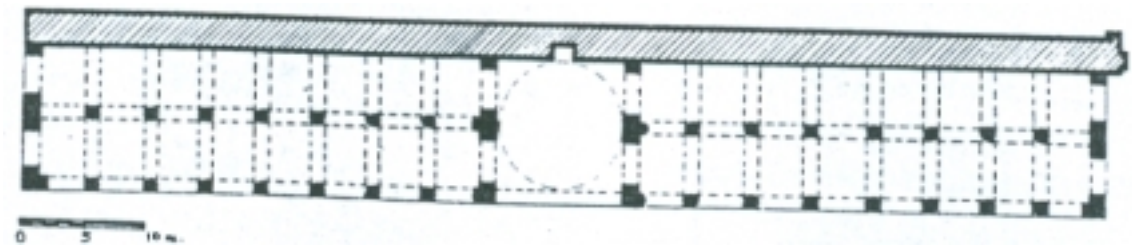
3. Bölgede 10. yüzyılda etkili olan ve Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk devletleri olan Karahanlı ve Gazneli Devletleri bu kültür alışverişinde öncelikli role sahiptir (Kuban, 1965, s. 42–44; Altun, 1988, s. 1–4).

4. Burada kastedilen Emevi ve Abbasi mimarisidir. Bu konuda bkz. Yetkin, 1959, s. 9–52, s. 80–108; Grabar, 1998, s. 106–175; Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001, s. 10–57.

Hazara Camii kare planlı, ortada tuğla malzemeden dört payenin taşıdığı kemerlere oturan merkezi kubbe ile köşelerde birer kubbe ve aralardaki boşluklarda tonoz örtünün yer aldığı bir yapıdır (Şek. 221).

Talhatan Baba Camii ise; enine dikdörtgen planlı, mihrap önünde yapının genişliğinde tromp geçişli bir kubbe ve iki yanındaki birimlerde tonoz örtünün kullanıldığı tasarımıyla[5] dikkat çekmektedir (Şek. 222) (Kuban, 1965, s. 50–52; Altun, 1988, s. 8).

Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgelerinde 963 yılında devlet kuran ve Büyük Selçuklular eliyle sınırları daraltılmakla beraber 1186 yılına kadar ayakta kalan Gaznelilerin[6] en önemli camisi ise, 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Leşker-i Bazar Ulu Camii olarak kabul edilebilir. Kazılarda kalıntıları ortaya çıkarılan cami enine dikdörtgen planı, iki sıra payenin taşıdığı kemerleri ve mihrap önünde iki sahını kaplayan kubbesiyle, mihrap önü kubbeli yapıların öncüsü olarak kabul edilmektedir (Şek. 223). A. Altun (1988, s. 13), yapının Karahanlı camileri gibi önemli gelişmelere yol açtığını *"...Büyük Selçuklular tarafından İran camilerinde farklı bir kubbe konstrüksiyonu ile geliştirildikten sonra, Artuklularla Anadolu'ya (Silvan), Memluklarla Mısır'a (Baybars) kadar gelişmesini kuvvetle sürdürmüştür*." şeklinde ifade etmektedir.

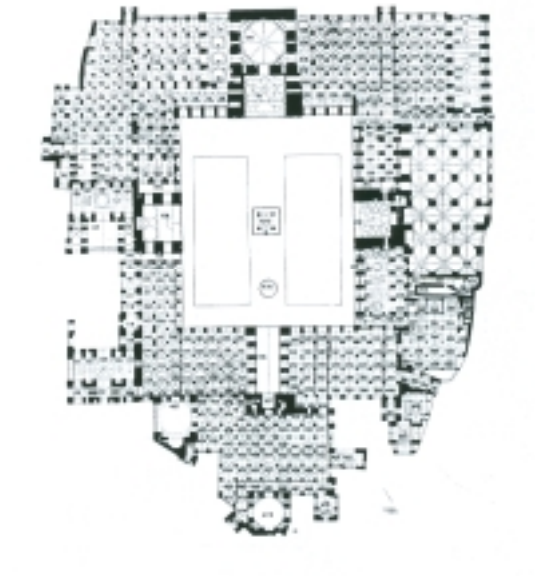

Şekil 223: Leşker-i Bazar Ulu Camii, plan (Altun, 1988)

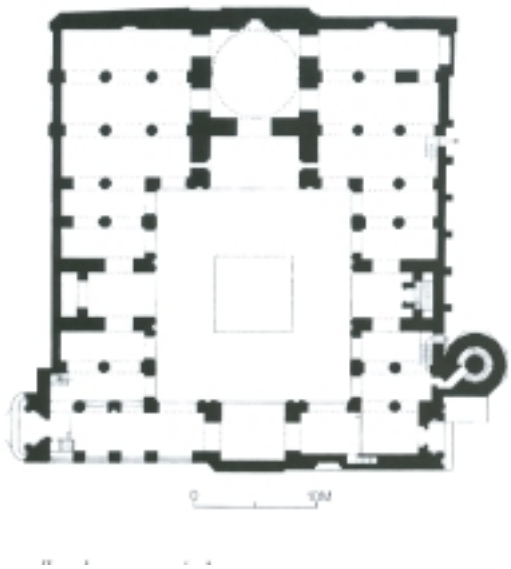
5. Yapı bu açıdan, Anadolu'da 12. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş bir Artuklu yapısı olan Silvan Ulu Camii ile büyük benzerlik göstermektedir. Karahanlı mimarisi ile ilgili bkz. Altun, 1988, s. 8–13.
6. Gazneli mimarisi ile ilgili bkz. Yetkin, 1959, s. 132–137; Altun, 1988, s. 13–16; Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001, s. 100–163.

1040 yılında Horasan'da devlet kuran ve kısa sürede sınırlarını Irak, Kirman[7] ve Suriye'ye kadar genişleterek İmparatorluk durumuna gelen Büyük Selçukluların mimarisi, 11. ve 12. yüzyıllarda İran'da parlak bir gelişim göstermiştir. Özellikle İran'daki anıtsal cami mimarisinin yaratılması bu sürecin en önemli aşamalarından biri olmuştur[8] (Yetkin, 1959, s. 138; Arseven, 1973, s. 54; Altun, 1988, s. 16).

Büyük Selçuklular döneminde İran'daki mimariye baktığımızda, mihrap önü kubbeli, iç avlulu ve dört eyvanlı cami tipinin tercih edilerek geliştirildiği görülür. Bu camilerde inşa ve süsleme malzemesi olarak tuğla kullanımı yeni bir stil olarak gelişmiş ve 12. yüzyılın ikinci yarısında çini mozaik kaplamanın ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Camilerin en önemli mimari öğelerinden olan minarelerin biçim, malzeme ve süsleme açısından gelişimi de önem taşımaktadır. Bu mimari özelliklere sahip, günümüze ulaşan en erken tarihli Büyük Selçuklu camilerine örnek olarak; İsfahan (1121) (Şek. 224), Zevvare (1135–36) (Şek. 225) ve Ardistan (1160) Mescid-i Cuma'larını verebiliriz (Yetkin, 1959, s. 139).

Şekil 224: İsfahan Mescid-i Cuma, plan

Şekil 225: Zevvare Mescid-i Cuma, plan

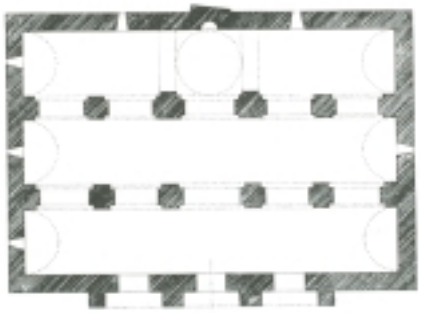
(Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)

7. Kirman, İran'ın güneyinde bir eyalettir. " *Bugünkü idari teşkilat bakımından ise Kirman, doğuda Belucistan ve Sistan, kuzeyde Horasan, kuzey-batıda İsfahan ve batıda Fars eyaletleri ile çevrilmiştir. Güneyde ise Fars ve Uman körfezleri ile hudutlanmıştır*." (Merçil, 1989, s. 1)

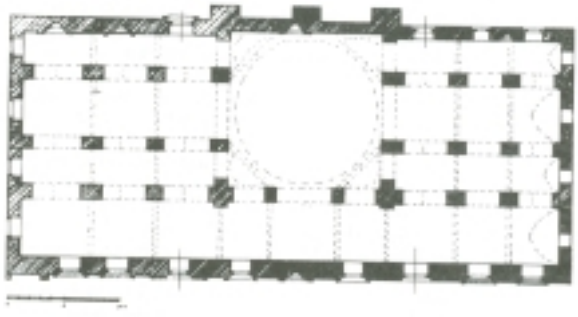
8. Büyük Selçuklu mimarisi için bkz. Yetkin, 1959, s. 138–158; Altun, 1988, s. 16–24.

Artuklular, 12. yüzyıl başlarında Kuzey Suriye, Irak ve Güney-doğu Anadolu çevrelerinde devlet kurmuşlardır[9]. Fırat kavsinin doğu ve güney-doğusunda birkaç merkez halinde gelişme göstermiş olan Artuklu cami mimarisi, 12. yüzyıl Anadolu örneklerinden ayrılmaktadır[10] (Altun, 1978, s. 12, 269).

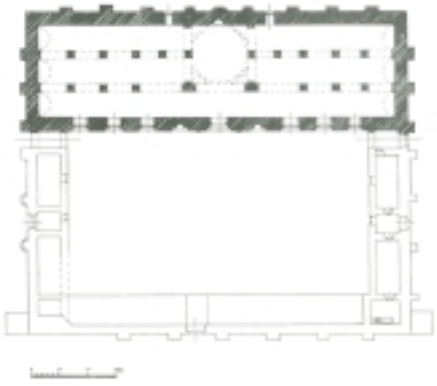
Artuklular ile eş zamanlı ancak farklı bölgelerde etkin olan diğer Anadolu beyliklerinde, boylamasına bir plan şeması yansıtan camilere karşılık, Artuklu örneklerinde enlemesine plan uygulanmış ve mihrap önüne çoğunlukla büyük kubbe eklenerek geliştirilmiştir. Yapıların kuzeyine avlu eklenmesi ise bölgenin iklimine bağlı zorunlu bir uygulama olarak görülmektedir (Şek. 226–229) (Altun, 1978, s. 274).

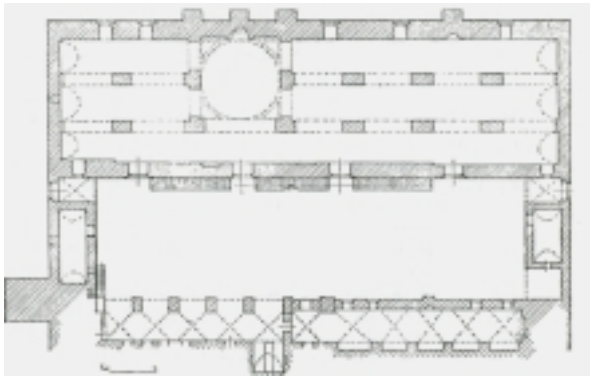
Şekil 226: Bitlis Ulu Camii, plan (Aslanapa, 2007)

Şekil 227: Silvan Ulu Camii, plan (Aslanapa, 2007)

Şekil 228: Kızıltepe Ulu Camii, plan (Aslanapa, 2007)

Şekil 229: Mardin Ulu Camii, plan (Altun, 1978)

9. Artuklular'ın tarihi ve egemenlik sahaları ile ilgili bkz. Turan, 2001, s. 151–249.
10. Anadolu'da Artuklu dönemi mimarisi ile ilgili bkz. Altun, 1978; Altun, 1988, s. 37–71; Aslanapa, 2007, s. 6–14, 71, 77–81, 142–144.

Anadolu'da Artuklu yapıtlarını "*genellikle kesme taş mimarisi olarak ortaya çıkan ve doğu gelenekleri ile kuzey Suriye mimarisinin çok başarılı bir sentezi biçiminde yoğrulmuş olan…*" sözleriyle tanımlayan A. Altun (1978, s. 300–301); süslemelerin dışa dönük bir şekilde taş işçiliğine dayandığını ve Artuklular'ın polikrominin de Suriye'den Anadolu'ya taşıyıcısı olarak görüldüğünü belirtmektedir (Şek. 230, 231).

Şekil 230: Kızıltepe Ulu Camii, kuzey cephe
(http://www.kiziltepehazirecileri.com/image/ulu1.jp)

Şekil 231: Kızıltepe Ulu Camii, kuzey cephe, taçkapı ve mihrap nişleri
(http://farm3.static.flickr.com/2628/3804546659 f722612cf7.jpg)

Harput Ulu Camii'nde tanımlayıcı unsurların "*mihraba paralel sahın düzeni, mihrap önü kubbesi, revaklı iç avlu ve avluya açılan eyvanlar*" olduğu görülür[11]. Yapı, geçirdiği onarımlar nedeniyle özgünlüğünü büyük ölçüde yitirdiğinden cephelerde pencere ve kapı düzenlemeleriyle ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapma olanağı yoktur.

Caminin eski resimlerinden bazı pencerelerin örülerek kapatıldığı, bazılarının kapıya dönüştürüldüğü, bazılarının ise tamamen sonradan açıldığı anlaşılmakla beraber hangi değişimlerin ne zaman yapıldığı tespit edilememektedir. Kubbenin dışa yansıyan biçimi ve çatıda da değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Ancak yine de cephe düzenlemelerindeki durağanlık gözlenebilmektedir.

Harput Ulu Camii, mihraba paralel sahın düzeni ve mihrap önü kubbesi uygulamaları dışında Artuklu camilerinden büyük ölçüde ayrılır. Ayrıca yapının kubbesinin mütevazi sayılabilecek ölçülerine karşılık, Artuklu camilerinin mihrap önünde anıtsal kubbe fikrinin hakim olduğu söylenebilir[12]. Avlu ise içerde değil yapıların kuzeyine bitişik ve büyük boyutlarda ön avlu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Artuklu örneklerinde cephelerin dilimli ve kademeli kemerler (Şek. 230–232, 235), nişler (Şek. 231), galerili düzenlemeler (Şek. 232–234), çok sayıda pencereler (Şek. 232, 233, 236, 239), kapılar (Şek. 230, 232, 233, 235) ve payandalarla (Şek. 233, 236, 239, 240) hareketlendirildiği ve bu yönüyle de Harput Ulu Camii'nden tamamen ayrıldığı dikkat çekmektedir.

Şekil 232: Silvan Ulu Camii, kuzey cephe ve kubbe (Altun, 1978)

11. Bkz. s. 73 (Şek. 107).
12. Harput'ta kubbe çapı 8.00 m. iken, örneğin Silvan Ulu Camii'nde (12. yüzyıl ortaları) 13.50 m., Kızıltepe Ulu Camii'nde (12. yüzyıl sonları) 9.75 m.dir (Aslanapa, 2007, s. 6, 7, 9, 11).

Şekil 233: Silvan Ulu Camii, kuzey ve güney cepheler
(http://silvan.forum.net/Silvan-ulu-camii-h27.htm)

Şekil 234: Silvan Ulu Camii, kuzey cephe, ayrıntı
(http://romeartlover.tripod.com/Silvan11.jpg)

Şekil 235: Silvan Ulu Camii, kuzey ve güney kapılar
(http://romeartlover.tripod.com/Silvan12.jpg)

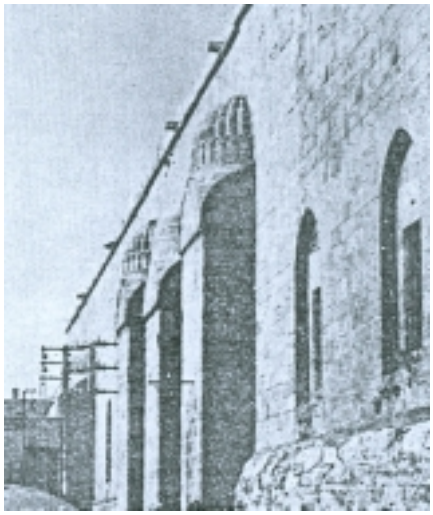
Şekil 236: Kızıltepe Ulu Camii, güneydoğudan görünüm (http://www.netfotograf.com)

Şekil 237: Kızıltepe Ulu Camii, mihrap önündeki sahın, tonoz ve kubbe (Altun, 1978)

Şekil 238: Mardin Ulu Camii (http://www.fotografya.gen.tr)

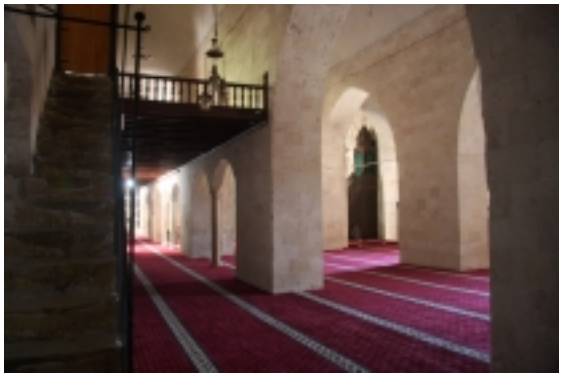
Şekil 239: Mardin Ulu Camii, güney cephe (Altun, 1978)

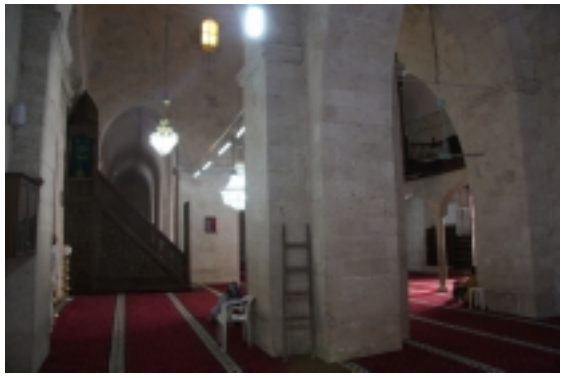
Şekil 240: Mardin Ulu Camii, güney cephe (http://www.nationalgeographic.com.tr)

Şekil 241: Mardin Ulu Camii, iç mekan (http://www.mardin.gov.tr)

Şekil 242: Mardin Ulu Camii, harim (http://www.mardin.gov.tr)

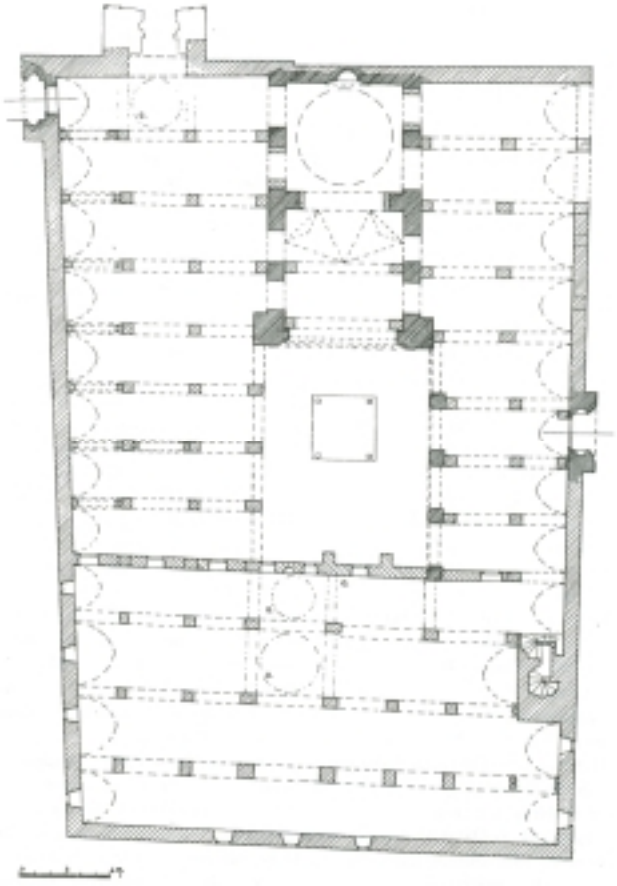
Şekil 243: Mardin Ulu Camii, harim (http://www.mardin.gov.tr)

Araştırmacı A. Durukan (2005, s. 317) Harput Ulu Camii'nin, Artuklu yapılarıyla kıyaslandığında biçimleme ve malzeme teknik özellikler açısından önemli farklılıklar ortaya koyduğunu görmemenin imkansızlığına işaret etmektedir. A. Altun (1973, s. 85) ise "*Harput Ulu Camii, malzemesi, plan ve mimari ruhu ile Artuklu devri camilerinden çok farklı bir karaktere sahiptir. ...yapı bazı bölümleriyle, özellikle enine gelişen ana mekanındaki mihrap önü kubbesi ve tonozlarındaki tertiple, Artuklu devri cami mekanlarıyla da yakın ilişkisine rağmen, bu devrin cami mimarisi içinde kabul edilmesi biraz güç bir forma sahiptir*." sözleriyle yapının Artuklu mimarisine aidiyetini sorgulamakta ve bu tartışmalı durumu; Harput'un Anadolu Selçuklu egemenliği ile sınır ve onlarla çekişmeli bir merkez durumunda bulunmasının yanı sıra, hem Malatya, hem de İran Selçuklu mimarisi etkilerinin geliş yolu olan Doğu Anadolu ile, Artuklu merkezlerine oranla çok daha yoğun ilişkide olmasına bağlamaktadır.

Anadolu'da Harput Ulu Camii'ne plan kurgusu açısından en çok benzeyen tek örnek Malatya Ulu Camii (1224) dir (Şek. 244)[13] (Altun, 1973, s. 86; Altun, 1978, s. 269; Altun, 1988, s. 76; Durukan, 2005, s. 317; Aslanapa, 2007, s. 42). Bazı araştırmacılar iki camiyi birbirleriyle ilişkilendirmemiş olmakla beraber yapıların aynı doğulu gelenekle ve İran örnekleriyle bağlantısına değinmişlerdir (Gabriel, 1940, s. 259, 268–271; Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001, s. 218).

13. Yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Arık, 1969, s. 141–148; Keskin, 1995, s. 365–378.

Malatya Ulu Camii planına; bir iç avlu, güneyde mihrap önünde tromp geçişli büyük bir kubbe ve kuzeyinde aynı aksta avluya açılan bir eyvan ile diğer bölümlerde dikdörtgen payelerin taşıdığı sivri tonozlarla örtülmüş revaklar hakimdir. Ayrıca harimde ve avluyu çevreleyen birimlerde enlemesine bir kurgu/mihraba paralel sahınlar ile caminin bünyesinde kuzey-batıda inşa edilmiş minare ve batı cephede yer alan portal dikkat çekmektedir (Şek. 244).

Şekil 244: Malatya Ulu Camii, plan (Keskin, 1995)

Malatya ve Harput Ulu camileri arasındaki ilişkiyi/etkileşimi vurgulayan araştırmacılardan A. Altun (1973, s. 86) Malatya Ulu Camii'nden bahisle, "*gerek malzemede, gerek küçültülüp revaklara açılan avlunun görünüşünde, gerekse mihrap önü kubbesinin uygulanış düzeni ile en yakın benzerlikler burada bulunabilir*." demektedir. A. Durukan da bu görüşü desteklemektedir (2005, s. 317).

Şekil 245: Malatya Ulu Camii, batı cephe (http://wowturkey.com/tr218)

Şekil 246: Malatya Ulu Camii, güney cephe (http://wowturkey.com/tr221)

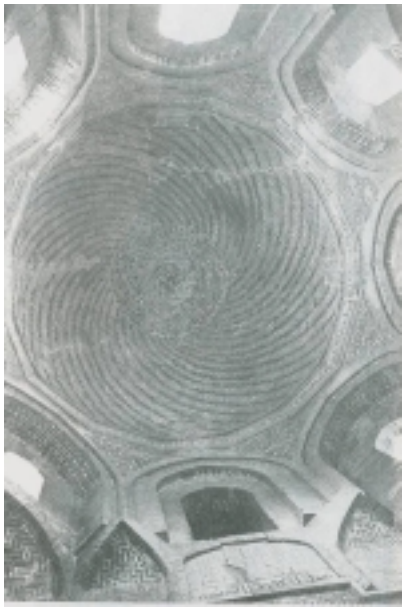
Görüldüğü gibi "mihrap önü kubbesi – eyvan – iç avlu – kuzey-batıdaki minare" dizilimi her iki yapıda da ortaktır (Şek. 107, 244). Harim enine bir kurguya/mihraba paralel sahınlara sahiptir. Malatya'da mihrap önü kubbesi ve kuzeyindeki eyvanın oluşturduğu vurgu, benzer bir şekilde ancak daha küçük ölçekte Harput'taki kubbe ve kuzeyindeki bugün görülemeyen aynalı tonoz örtülü birimle yinelenmiştir. Malatya'daki kubbe-eyvan birleşmesi ve kubbeye geçişteki üç dilimli trompların varlığı farklı bir uygulama olduğunu gösterir (Şek. 249–251). Ayrıca Harput'ta avlu ile harimin doğrudan bağlantısı da oldukça zayıftır.

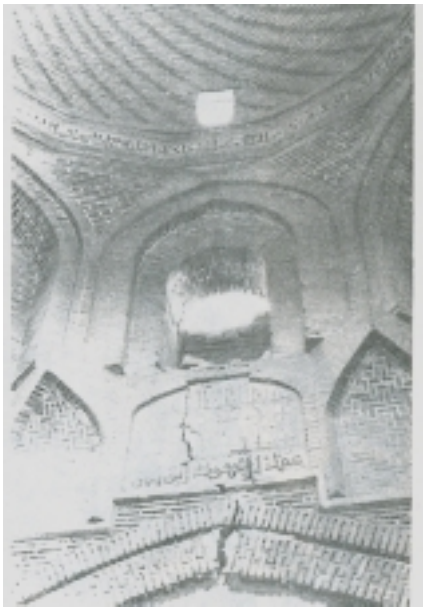
Şekil 247: Malatya Ulu Camii, harim (http://amershon.edublogs.org)

Şekil 248: Malatya Ulu Camii (http://amershon.edublogs.org)

Şekil 249: Malatya Ulu Camii, kubbe (Altun, 1988)

Şekil 250: Malatya Ulu Camii, kubbeye geçiş (Altun, 1988)

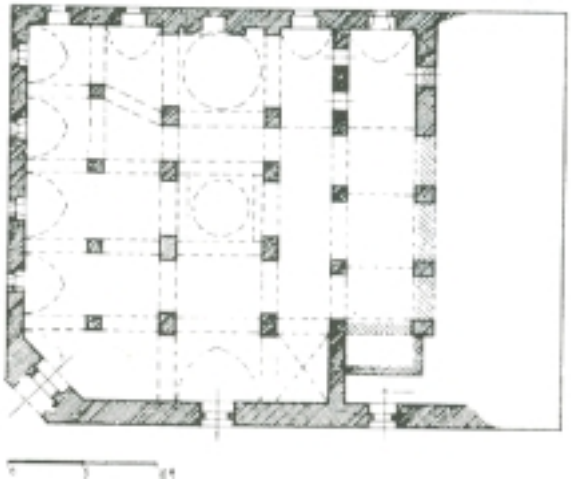

Şekil 251: Malatya Ulu Camii, kubbe içten görünüş (http://amershon.edublogs.org)

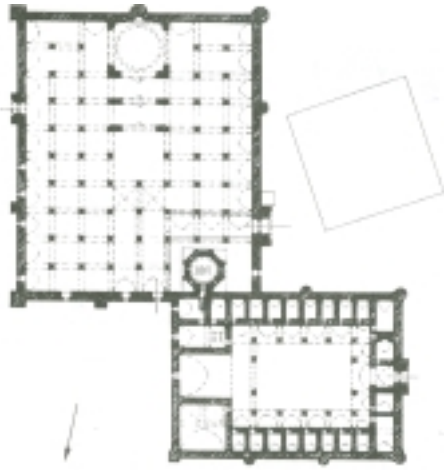
Harput Ulu Camii planına genel kurgu itibariyle benzeyen 13. yüzyıldan üç yapı Kayseri'de karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Kayseri Kölük (1210 ?) (Şek. 252)[14], Huant Hatun (1238–39) (Şek. 253) ve Develi Ulu (13. yüzyıl sonları) (Şek. 254) camileridir. Her üç yapıda da orta kısımda iç avluyu sembolize etmesi muhtemel olan, üzerleri kubbeyle örtülü birer açıklık yer almaktadır.

14. İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen ancak genel olarak 13. yüzyıl başlarına tarihlenmiş olan yapıyı D. Kuban 12. yüzyıl ikinci yarısına tarihlemektedir. Ayrıntı için bkz. Kuban, 1965, s. 135–137.

Mihrap önü kubbesi, mihrap aksının dikey vurgusu, tonozlu bölümlerin düzenlenişi gibi özellikleriyle Harput Ulu Camii'ni anımsatan Kayseri Kölük Camii planının (Şek. 252) yaptığı çağrışımlar, açıklamasını D. Kuban'ın (1965, s. 137) *"... mihrap önündeki kubbeli hacimle, onun önünde teşekkül eden ve dört eyvanlı avlu hatırası olan haçvari plan elemanının birbirine dik iki aksa göre tertibiyle, belki de artık sembolik bir anlam kazanmış olan bir plan geleneğini yaşatmakta..."* şeklindeki yorumunda bulmaktadır.

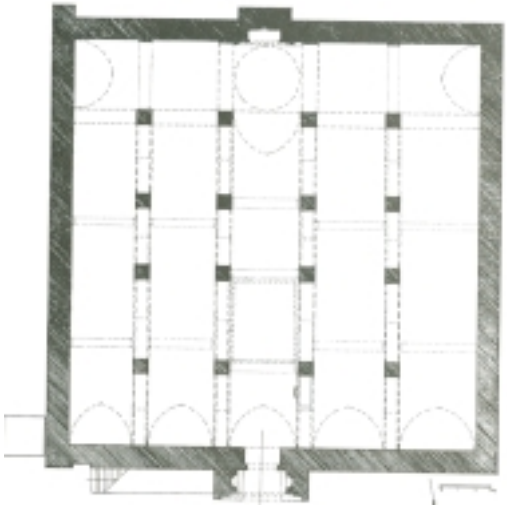
Şekil 252: Kayseri Kölük Camii, plan (Gabriel)

Şekil 253: Kayseri Huant Hatun Külliyesi, plan (Gabriel)

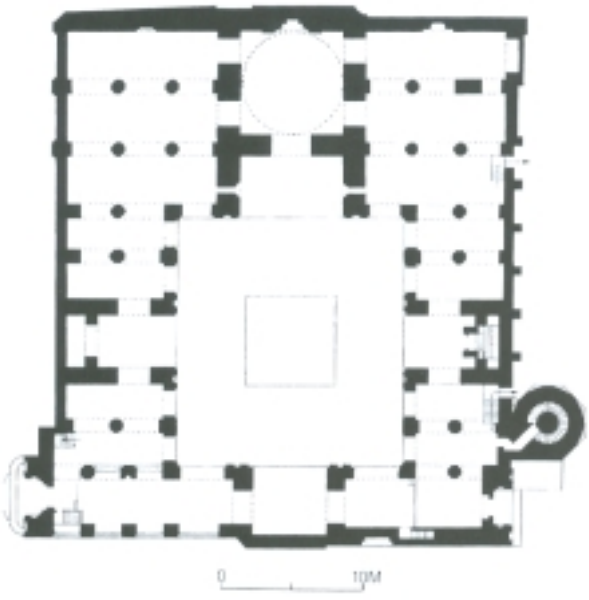
K. Erdmann (1962, s. 148), Kölük Camii ile aynı açılardan Harput'a benzeyen Huant Hatun Camii (13. yüzyıl ortası) (Şek. 253) ile ilgili "namaz yeri ile revaklar burada o kadar büyümüştür ki, eski avlu bütün yapının merkezinde, dört kemeri kavrayan mütevazi bir kalıntı olarak kalmıştır" betimlemesiyle aslında bu avlu kalıntısının hep açık olduğunu ancak çoğu örnekte sonradan kubbe ile örtülmüş olmasının bir önemi olmadığını vurgulamaktadır.

13. yüzyıl sonlarına tarihlenen Develi Ulu Camii ise boylamasına bir düzenleme göstermekle birlikte, mihrap önünde, paralel tek bir sahnı kapsayan kubbe ve bu enlemesine-boylamasına karşıtlığı sayesinde/sonucunda mihrap aksında oluşan vurgu ile Harput Ulu Camii'ni çağrıştıran örnekler arasındadır (Şek. 254).

Şekil 254: Kayseri Develi Ulu Camii, plan (Altun, 1988)

Harput Ulu Camii'nin tüm belirgin mimari özelliklerini bir arada barındıran en erken tarihli örnek olarak; Anadolu dışında İran'da inşa edilmiş bir Büyük Selçuklu yapısı olan Zevvare Ulu Camii (1135–36) karşımıza çıkmaktadır (Şek. 255). Yapı içte dikdörtgen bir avlu ile dört eyvan ve mihrap önünde bir kubbeden oluşmaktadır. Aralardaki alanlar dikdörtgen biçimli kalın payelerin taşıdığı sivri tonozlarla örtülüdür (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001, s. 144). Güney-batıda yer alan harimde kubbe ve önünde yer alan eyvanla kesintiye uğrayan enlemesine bir düzenleme görülür.

Şekil 255: Zevvare Ulu Camii, plan (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)

Harput ve Zevvare Ulu Camii plan kurgularının örtüştüğünü tartışan araştırmacılardan A. Altun (1988, s. 38); "*Harput'ta… Ulu Cami şaşılacak biçimde Zevvare Ulu Camii'nin (1135) planını anımsatır." derken, Aslanapa (2007, s. 9); yapının iç avlusu, avluya açılan tonozlu mekanları, mihraba paralel sahınları ve mihrap önü kubbesine vurgu yaparak "…caminin genel planı, Zevvare'de 1135 tarihli Mescid-i Cuma'yı hatırlatmaktadır*." sözleriyle benzerliği yinelemektedir.

Zevvare'de en belirgin farklar ise eyvan sayısının dört olması, avlunun dört yönünde eksenlerde yer alması ve mihrap önündeki kubbenin eyvanla doğrudan avluya bağlanmasıdır. Ayrıca; Harput'ta silindirik minare yapının içinde bulunan kare prizmal kaide üzerinde incelerek yükselirken, Zevvare örneğinde camiyle bağlantılı ayrı bir blok olarak görülmekte ve ince uzun silindirik gövde sekizgen kaidenin üzerinde bulunmaktadır.

Şekil 256: Zevvare Ulu Camii, genel görünüm
(Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)

Özetle; Harput Ulu Camii mimari özellikleriyle Artuklu mimarisinden farklı bir noktada durmakta, buna karşılık Büyük Selçuklular'dan gelen doğu etkisini yoğun olarak yansıtmaktadır. Daha geç tarihli Anadolu camileri arasında benzerlik taşıyan örnekler ise kısmen aynı kaynaklardan beslenmiş, ancak farklı etkiler altında, farklı arayışlar sonucu sentezlere ulaşmış olmalıdırlar.

4. 2. MALZEME VE TEKNİK

Harput Ulu Camii'nde örgü malzemesi duvarlarda moloz taş ve kaba yonu taş, minare kaidesinde kesme taş, minare gövdesi ile kemer ve tonozlarda tuğladır. Kaplama malzemesi olarak da kapılarda, payelerde ve harimdeki mihrapta kesme taş, minare gövdesinde tuğla görülür (Şek. 176–197).

İslam mimarisinde tuğlanın, duvar örgüsünün yanı sıra kaplama malzemesi olarak da kullanımı 10. yüzyıldan itibaren Horasan, Türkistan ve Gazne'de başlamış, 11. yüzyılda İran ve Azerbaycan'da Büyük Selçuklu dönemi ve sonrasında da devam etmiştir (Ögel, 1966, s. 104–119; Bakırer, 1981, s. 5–8; 1993, s. 187; Mülayim, 1982, s. 47).

Karahanlılar döneminden Hazara ve Talhatan Baba, Gazneliler devrinden Leşker-i Bazar Ulu, Büyük Selçukluların İsfahan, Zevvare ve Ardistan camileri, inşasında tuğla kullanılan önemli örneklerdir (Şek. 257) (Bakırer, 1981, s. 4, 8; Altun, 1988, s. 8, 14, 17–18). Yine tuğladan inşa edilmiş minarelerde de silindirik gövdelerin farklı genişliklerde kuşaklara ayrılarak her birinin ayrı türde tuğla örgülerle kaplandığı görülmektedir (Şek. 258) (Bakırer, 1981, s. 7). Bu özellikler Harput Ulu Camii ve minaresinde de bulunmakta ve Doğu etkisine işaret etmektedir.

Şekil 257: Zevvare Ulu Camii

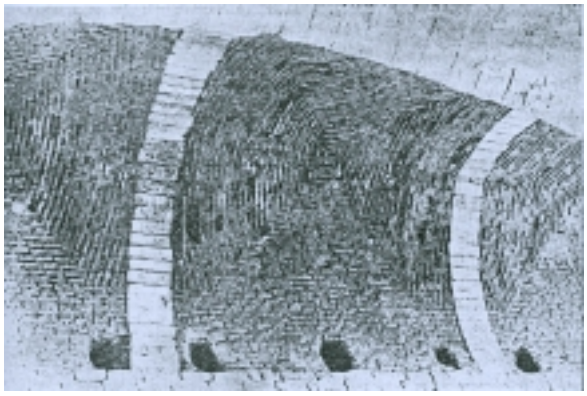

Şekil 258: Damgan, minare

(Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina, 2001)

Anadolu'da ise mimarinin ana malzemesi taştır. Selçukluların geleneksel inşa malzemesi tuğla da 12. yüzyıl ortalarından itibaren ikincil olarak genellikle küçük ölçekli yapılarda veya büyük ölçekli yapıların örtü sistemlerinde ve özellikle minarelerde kullanılmıştır (Bakırer, 1972, s. 178–188; Mülayim, 1982, s. 50,-51; Öney, 1992, s. 69–82).

Harput Ulu Camii, düzgün kesme taş mimarisi gösteren Artuklu yapılarından oldukça farklı bir şekilde moloz taş duvarlar arasında tuğla kemerler kullanılarak inşa edilmiştir. Bununla beraber özellikle kesme taş kaburgalı, tuğla örgülü uzun tonozların tekniğinde ve düzenlenişinde ise benzerlikler söz konusudur (Şek. 259)[15] (Altun, 1973, s. 85).

Şekil 259: Kızıltepe Ulu Camii, kesme taş kaburgalı tuğla tonoz (Altun, 1978)

Artuklu minarelerinde kesme taş kullanılmasına karşın, Harput Ulu Camii minaresinde tuğla malzeme hakimdir. Minarenin malzemesiyle İran etkisi yansıttığı söylenebilirse de, biçimsel özellikleri açısından Anadolu ile ilişkilendirmek daha doğru olacaktır.

Anadolu'da, Harput Ulu Camii gibi inşasında tuğla kullanılmış olan ve bu yönüyle de İran'daki Büyük Selçuklu cami geleneğini temsil eden tek örnek olarak Malatya Ulu Camii (1224)'dir. Onarımlar ve eklemelerde genellikle taş malzeme kullanılmıştır. Buna karşın özgünlüğünü koruyan mihrap önündeki kubbe-eyvan bileşimi ve avlu batı revağında tuğla kullanımı görülür (Arık, 1969, s. 141).

15. Günümüzde tonozlar sıvalı olduğundan, bahsi geçen kesme taş kaburgalar görülememektedir.

Harput Ulu Camii son cemaat yerinde bulunan alçı mihrabın yapı ile çağdaş veya biraz daha geç tarihli olduğu düşünülmektedir. Araştırmacılardan Ö. Bakırer Anadolu mihraplarını konu alan çalışmasında (2000, 4, s. 124); Orta Anadolu'da alçı mihrapların 13. yüzyıl ikinci yarısı ve özellikle 14. yüzyılda görüldüğünü, ancak 11.-12. yüzyıllarda Fatımi ve İran mihraplarında alçı malzemenin tercih edildiğini belirtmektedir. Aynı dönemde dilimli kavsaranın Fatımi mihraplarında çok kullanılmış olması ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde 13. yüzyıl başlarından itibaren görülmesi de Harput Ulu Camii alçı mihrabının dönemine ilişkin görüşü destekler niteliktedir (Şek. 260, 261).

Şekil 260: Kahire, Seyide Rukiye Türbesi alçı mihrap (Bakırer, 2000)

Şekil 261: Kızıltepe Ulu Camii, esas mihrap (Bakırer, 2000)

Yapının harimindeki mihrap ise düzgün kesme taş kaplama olmakla beraber, üst seviyedeki taşların kısmen dökülmüş olduğu döneme ait eski fotoğraflarından, kaplamanın altında tuğla malzemenin yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak tuğla mihrabın tümünü görmek mümkün değildir. Dolayısıyla özgün durumuyla ilgili bilgilerimiz sırlı olan mihrabı Anadolu veya Anadolu dışı kültür çevrelerindeki örneklerle karşılaştırarak değerlendirmek uygun görünmemektedir.

Görüldüğü gibi, Harput Ulu Camii malzeme kullanımı açısından da İran'daki Büyük Selçuklu mimari geleneğini yansıtmaktadır.

4. 3. SÜSLEME

Harput Ulu Camii süsleme yönünden oldukça sade tutulmuştur. Yapının harim ve son cemaat yeri mihrapları, minaresi ve bugün Harput'ta Kurşunlu Camii'nde bulunan minberi bezemelidir (Şek. 198–220).

Harimdeki mihrabı çevreleyen ikinci ve içteki bordürün yüzeylerinde ard arda dizilerek dıştan altıgen kompozisyon yaratan altı yapraklı çiçekler yer alır (Şek. 198). Örneğimizdeki süslemelerin benzerine incelediğimiz örneklerde rastlanmamıştır.

Son cemaat yerindeki yarım yuvarlak nişli ve istiridye/dilimli kavsaralı mihrabın benzer örnekleri hem Artuklu kültür çevresinde, hem de komşu bölgelerde karşımıza çıkmaktadır. Bordürün yüzeyinde, mihrap nişinde kavsaranın altında ve köşeliğinde yer alan süsleme kompozisyonlarına da incelediğimiz örneklerde rastlanmamıştır (Şek. 199, 200).

Yapının avlu mihrabı, gerek Anadolu, gerekse Anadolu dışı örneklere göre oldukça sadedir. Dilimli kavsara 13. yüzyıl başından itibaren Artuklu mihraplarında görülmekle beraber (Şek. 262), Fatımi mimarisinde 11.-12. yüzyıllarda yaygın bir özellik olarak dikkat çekmektedir.

Şekil 262: Kızıltepe Ulu Camii, esas mihrap (http://www.netfotograf.com)

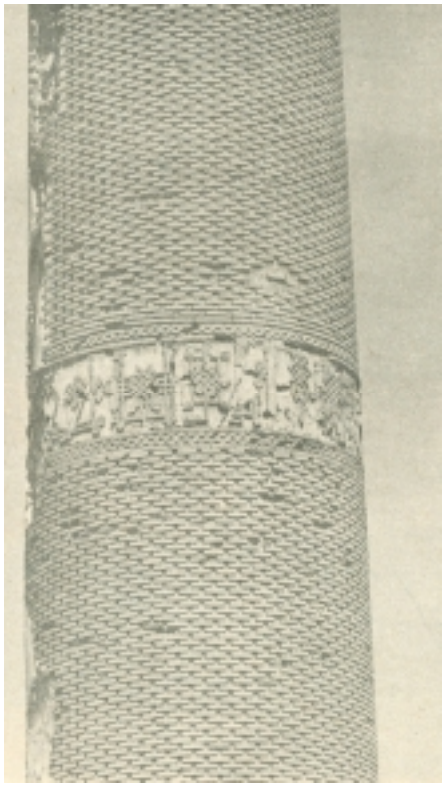
Artuklu mihraplarında 12. yüzyıl ortalarından 13. yüzyıl sonlarına kadar geometrik, bitkisel ve yazı kompozisyonları birlikte, daha sonra geometrik süsleme yaygın olarak uygulanmıştır. Orta Anadolu'da ise tam tersine geometrik süsleme uzun süre tek başına, 13. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bütün süsleme öğeleri birlikte kullanılmıştır (Bakırer, 2000, s. 110). Anadolu dışı erken örneklerde ise 8- 14. yüzyıllar arasında geometrik süsleme sınırlı, yazı ve bitkisel kompozisyonlar ise çok sayıda/yaygın olarak karşımıza çıkar (Bakırer, 2000, s. 25).

Caminin en süslü mimari ögesi minaredir. Minarede tuğla hem yapım, hem de süsleme malzemesi olarak önem taşımaktadır. Minarenin kaide ve gövdesinde farklı tuğla örgü dizilimi ile yatay kuşaklar oluşturulmuştur. Tuğlaların yatay-düşey sıralanması ve farklı biçimlerde kesilmesiyle kırık çizgiler, meander, daire, eşkenar dörtgen ve badem gibi çeşitli geometrik motifler yaratılmıştır. Çokgen biçimli pabucun yüzeyi ise sağır sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir (Şek. 201–207).

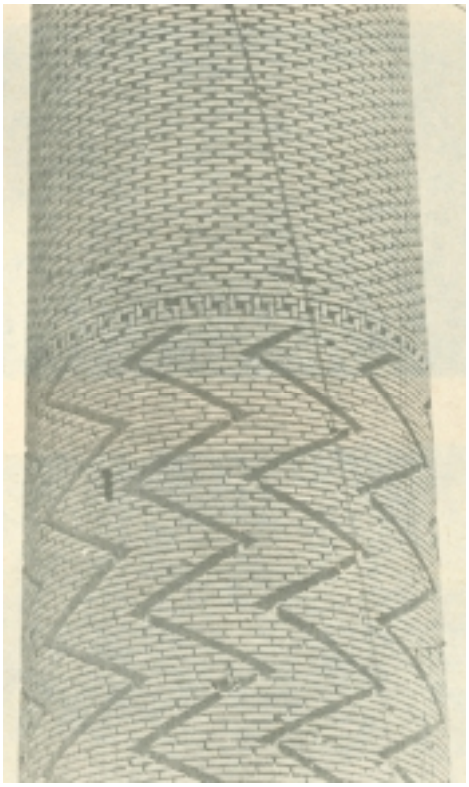
Harput Ulu Camii minaresinin (Şek. 263b), yalnızca tuğla kullanımı ve yatay örgü kuşaklarında yer alan bezeme çeşitleri açısından İran örnekleri ile ilişkilendirilmesi mümkün iken (Şek. 263a), Artuklu örneklerinden her yönden ayrıldığı dikkat çekmektedir (Şek. 263c).

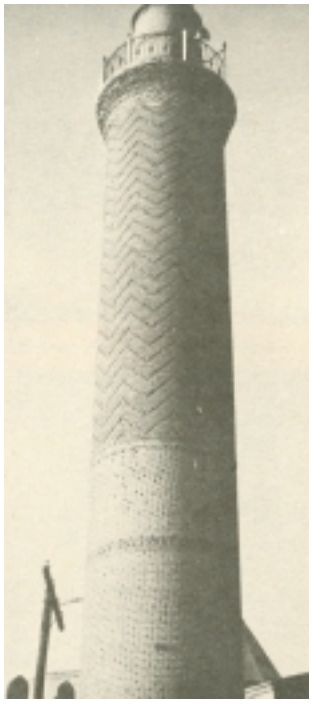
Şekil 263 a: Kalyan Minare (http://www.ozbekistan.net) b: Harput Ulu Camii, minare c: Mardin Ulu Camii, minare (http://www.resimsite.com)

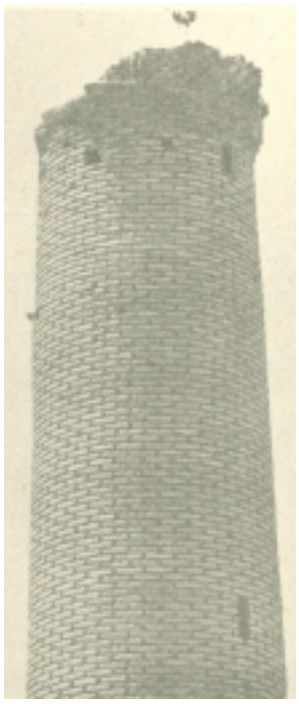
Şekil 264: Sivas Ulu Camii, minare (Bakırer, 1981)

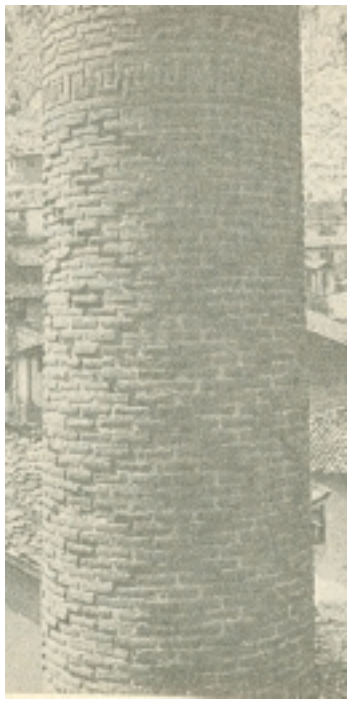
Şekil 265: Aksaray Kızıl Minare (Bakırer, 1981)

Şekil 266 a: Kırşehir Cacabey Camii minaresi

b: Malatya Ulu Camii minaresi

c: Tokat Alaca Mescit minaresi (Bakırer, 1981)

Şekil 267 a: Malatya Hötüm Dede Minaresi (http://www.kenthaber.com) b: Aksaray Kızıl Minare (http://haberaksaray.com) c: Sivas Ulu Camii minaresi (http://farm1.static.flickr.com)

Görüldüğü gibi minare kurgu, malzeme-teknik ve bezeme özellikleri açısından Anadolu'daki 12.–13. yüzyıl minareleriyle kesişir (Şek. 264–267).

5. SONUÇ

Harput, bugünkü Elazığ ilinin eski yerleşim birimidir. Paleolitik Çağ'dan başlayarak kesintisiz iskana uğrayan kent, her dönemde önemini korumuştur. Türklerin keşif seferleri ve Malazgirt Savaşı Zaferi'ni takiben 1087 yılında Harput'u fetheden Çubuk Bey, Büyük Selçuklular'a bağlı olmak koşuluyla Çubukoğulları Beyliği'ni kurmuştur. 12. yüzyıl başlarında beylik kuran Artuklu sülalesinden Belek Gazi 1113–18 yılları arasında Harput'u almış ve beyliğin uzun ömürlü Anadolu kollarından biri olan Harput Artuklu Beyliği kurulmuştur.

Elazığ'ın eski yerleşim merkezi Harput'ta bulunan Harput Ulu Camii, yerleşimin bilinen en erken tarihli camisidir. İnşa kitabesi bulunmayan yapının kesin yapım tarihi ve banisi bilinmemektedir.

Avluda, kuzey iç revağın duvarında yer alan vergi kitabesinden hareketle uzun süre 1155/56–1165/66 yıllarına, Artukoğlu Fahrettin Kara Arslan dönemine tarihlenen caminin inşa tarihi sorgulanmaya başlanmıştır. Harput'un Çubukoğulları hakimiyetinde bulunduğu 12. yüzyıl başı, hatta daha erken 11. yüzyıl sonuna bile tarihlenebileceği önerilmiştir. Öncelikle caminin minber kitabelerinden birinde geçen "Çubukoğlu Kiya Ali" ifadesine dayanarak öne sürülen bu görüş, yapının mimari özellikleri ile de desteklenmiştir. Özellikle minare kaidesinin avlunun kuzey ve batı revaklarının içinde kalması ve gövdenin yapının örtü seviyesinden dışa yükselmesi önem taşır. Minare kaidesinde yer alan bezemelerin dört yönden algılanması caminin avlu ve revaklarının yapıyla ilişkisini tartışmamıza neden olmaktadır. Caminin harim ve son cemaat yeri ile yapıdan bağımsız olan minare çağdaş, bir başka deyişle Çubukoğulları döneminde yapılmış olabilir. Bu bağlamda minareyi yapının içinde bırakan revaklar sonradan olasılıkla Artukoğulları döneminde yapıya eklenmiştir.

Harput Ulu Camii mihraba paralel sahın düzeni, mihrap önü kubbesi, iç avlusu ve iki eyvanı ile 11.-12. yüzyılda İran'da Büyük Selçuklular döneminde inşa edilmiş olan örneklerle ortak özellikler yansıtır. Örneğimizden daha çok Doğu gelenekleriyle beslenmiş olan Malatya Ulu Camii Anadolu'da iç avlu- mihrap önü kubbesi- eyvan

düzenini yineleyen diğer bir yapıdır. Harput Ulu Camii Artuklu camilerine sadece mihraba paralel sahın düzeni ve mihrap önü kubbesi uygulaması ile benzemektedir.

Camide duvarlar moloz ve kaba yonu taş, kemerler ve örtü sisteminde, harimdeki mihrap ve minarede tuğla, son cemaat yeri mihrabında ise alçı kullanılmıştır. Artuklu yapılarında düzgün kesme taş malzeme yoğun olarak kullanılırken, Harput Ulu Camii de farklı olarak tuğla ve alçı malzeme tercih edilmiştir. Örneğimizin ilişkide olduğunu varsaydığımız İran kültür çevresinde de tuğla birincil yapı malzemesi olarak dikkati çeker. Minare kurgu, biçim, malzeme ve süsleme özellikleri ile daha çok Anadolu Selçuklu örnekleriyle örtüşür.

Cami bezeme programı açısından oldukça sade bir görünüme sahiptir. Yalnızca mihraplar ile minarede sınırlı süsleme görülür. Tuğla işçiliği ile önem taşıyan minare gövdesinde farklı tuğla dizilimi ile oluşturulan yatay kuşakların zengin bezemesi çarpıcıdır. Örneğimizden farklı olarak Artuklu yapılarının gerek iç, gerekse dışında taş malzemeye dayalı (renkli taş vb.) süsleme dili yansıtan bir uygulama yeğlenmiştir.

Görüldüğü gibi konum, yapım tarihi, mimarisi, malzeme ve süsleme özelliklerini tanıttığımız Harput Ulu Camii bugün yerleşimin en eski ve anıtsal örneğini oluşturmaktadır. Yapım tarihi tartışmalı olmakla beraber, caminin ilk inşasının Çubukoğulları dönemine ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Bugün ibadete açık olan yapıya çevre halkı özellikle Cuma günleri yoğun ilgi göstermektedir. Bu ilginin kaynağında hiç kuşkusuz yapının tarihsel geçmişi de yatmaktadır.

KAYNAKÇA

Abu'l Farac, G. (1987). *Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi.* (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Açıkses, E. (2005). Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler* (s. 145–168). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Akçora, E. (2005). Tanzimat'tan Milli Mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve Faaliyetleri (1839–1922). *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler* (s. 127–143). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Aksın, A. (2005a). Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin İdari Yapısı. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler* (s. 61–76). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Aksın, A. (2005b). Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler* (s. 77–92). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Aksoy, B. (1985). *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli.* Ankara: Yorum Yayınları.

Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Alptekin, C. (1992). Selçuklular Zamanında Harput. *Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11–12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler* (s. 45–51). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Altun, A. (1973). Harput Ulu Camii'nin Durumu. *Sanat Tarihi Yıllığı, V, 1972- 1973* (s. 79–94). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Altun, A. (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi.* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Altun, A. (1988). *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Anonim (1982). Elazığ. *Yurt Ansiklopedisi* (c.4, s. 2488–2571). İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Ardıçoğlu, N. (1939). Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler. *Türkiyat Mecmuası*, *VI*, 41–48.

Ardıçoğlu, N. (1966). *Harput Hükümdarı Balak Gazi.* Ankara.

Ardıçoğlu, Ü. (1992). Harput'un Prehistoryası. *Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11–12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler* (s. 11–17). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Ardıçoğlu, N. (1997). *Harput Tarihi.* Ankara: Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtma ve Hizmet Vakfı Yayınları.

Arık, M. O. (1969). Malatya Ulu Camiinin Asli Planı ve Tarihi Hakkında. *Vakıflar Dergisi, VIII*, 141–148.

Arseven, C. E. (1973). *Türk Sanatı.* İstanbul: Cem Yayınevi.

Artuk, İ. (1988). *Artuk Beğ.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Artuk, İ. (1992). Artukoğlu Belek'in Hayatı ve Mezarı. *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu: 20–21 Mayıs 1987–Elazığ: Bildiriler* (s. 79–86). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Aslanapa, O. (2007). *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Aşan, M. B. (1987). Harput Ulu Camii Minberi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(2), 29–46.

Aşan, M. B. (1989). *Elazığ Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII Yüzyıllar).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Aşan, M. B. (2005). Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler* (s. 49–60). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Ataoğlu, R. (1992). Harput'ta Artuklu İdaresi. *Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11–12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler* (s. 53–57). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Bahar, H. (1989). Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987. *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 23–27 Mayıs 1988–Ankara: Bildiriler (s. 501–527).* Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı Yayınları.

Bakırer, Ö. (1980). Harput Ulu Camii Minaresi. *Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi (Özel Sayı)*, 375–385.

Bakırer, Ö. (1981). *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I, II.* Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.

Bakırer, Ö. (1993). Anadolu Selçuklularında Tuğla İşçiliği. *Malazgirt Armağanı* (s. 187–201). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bakırer, Ö. (2000). *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Berchem, M. V. (1906). Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbekir. C. F. Lehmann-Haupt (Ed.). *Materialien Zur Alteren Geschisthe Armeniens und Mesopotamiens* (s. 142–146). Berlin: Abhandlungen Derköniplichen Gesellschaft Der Wissenschaflen zu Göttingen.

Bezer, G. Ö. (1997). Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları. *Belleten, 61*(230), 67–92.

Bıyıklıoğlu, T. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bulduk, A. (2004). *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Cahen, C. (1994). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. İstanbul: e yayınları.

Danık, E. (1995). *Ortaçağ'da Harput (XI.-XV. Yüzyıllarda)*. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Danık, E. (2001). *Ortaçağ'da Harput*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Darkot, B. (1950). Harput. *İslam Ansiklopedisi* (c. IV, s. 296–299). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Demirkent, I. (1996). *Sultan I. Kılıç Arslan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Dirimtekin, F. (1993). Selçukluların Anadolu'da Yerleşim ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer. *Malazgirt Armağanı* (s. 231–258). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Durukan, A. (1995). Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri. *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi II: 23–27 Eylül 1991–İstanbul: Bildiriler* (s. 51–62). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Durukan, A. (2005). Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler* (s. 305–337). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Erdmann, K. (1962). XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu. 1. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: 19–24 Ekim1959–Ankara: Bildiriler (s. 144–151). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erzi, A. S. (1954). Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar II, Uzun Hasan'ın Birinci Karaman Seferi. *Belleten, XVIII*(70), 203–221.

Evliya Çelebi (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 5* (Z. Danışman, Çev.). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.

Gabrıel, A. (1940). *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriantale I.* Paris: Institut Français d'Archeologie de Stamboul.

Gordlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti* (A. Yaran, Çev.). Ankara: Onur Yayınları. (1941).

Grabar, O. (1998). *İslam Sanatının Oluşumu* (N. Yavuz, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Grabar, O., Ettinghausen, R. and Jenkins-Madina, M. (2001). *Islamic Art and Architecture 650–1250.* New Heaven and London: Yale University Pres.

Hammer, J. V. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I.* M. Güçlükol ve B. Bozkurt (Ed.). İstanbul: İlgi Yayınevi.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (F. Işıltan, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1968). Malazgirt Muharebesi. *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan* (s. 182–202). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Karakaş, E. (1999). Elazığ Şehrinin Gelişmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(1), 129–154.

Kaymaz, N. (1993). Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair. *Malazgirt Armağanı* (s. 259–268). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Keskin, Y. (1995). Malatya Ulu Camii'nin Asli Hali. *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi II: 23–27 Eylül 1991–İstanbul: Bildiriler* (s. 365–368). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Koca, S. (1997). *Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211–1220).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kuban, D. (1965). *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Köprülü, M. F. (1940). Artukoğulları. *İslam Ansiklopedisi* (c. I, s. 617–625). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Köroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Köymen, M. A. (1968). Malazgirt Meydan Muharebesi. *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan* (s. 67–142). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Köymen, M. A. (1986). *Tuğrul Bey*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Levtchenko, M. V. (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*. (M. Selen, Çev.). İstanbul: Özne Yayınları.

Lloyd, S. (1998). *Türkiye'nin Tarihi* (E. Varinlioğlu, Çev.). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Mahmud, A. B. (1977). *Selçukname*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

Mantran, R. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş ve Yükseliş Yılları*. (S. Tanilli, Çev.). İstanbul: Alkım Yayınları.

Mateos, (Urfalı). (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)*, (H. D. Andreasyan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Merçil, E. (1989). *Kirman Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Merçil, E. (2008). *Büyük Selçuklu Devleti, Siyasi Tarih*. Ankara: Nobel Yayınları.

Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Oral, M. Z. (1962). Anadolu'da Sanat Değeri Olan Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri. *Vakıflar Dergisi, V*, 23–78.

Oral, M. Z. (1967). Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi. *VI. Türk Tarih Kongresi: 1961–9 Ankara: Bildiriler* (s. 140–145). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, S. (1966). *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Özdemir, R. (1991). Anadolu'nun Türk Vatanı Oluşunda Malazgirt Zaferinin Önemi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(2), 383–392.

Öztürk, M. (1992a). Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler. *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu: 20–21 Mayıs 1987–Elazığ: Bildiriler* (s. 87–94). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Öztürk, M. (1992b). Harput ve Yöresi Vakfiyeleri. *Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11–12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler* (s. 81–87). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Serdaroğlu, Ü. (1992). Öntarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyinde Kültürel Hareketler. *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu: 20–21 Mayıs 1987–Elazığ: Bildiriler* (s. 11–15). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Sevim, A. (1962a). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri. *Belleten, XXVI,* 121–146.

Sevim, A. (1962b). Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri. *Belleten, XXVI*, 502–520.

Sevim, A. (1962c). Artuk Oğlu İlgazi. *Belleten, XXVI*, 649–693.

Sevim, A. (1990a). *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (1990b). *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (1993). Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları. *Malazgirt Armağanı* (s. 219–229). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (2000). *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevin, V. (1987). Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985. *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 26–30 Mayıs 1986–Ankara: Bildiriler* (s. 279–291). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Sevin, V. (1999). *Anadolu Arkeolojisi.* İstanbul: Der Yayınları.

Sözen, M. (1971). *Anadolu Kentleri*. İstanbul: Doku Yayınevi.

Sunguroğlu, İ. (1958). *Harput Yollarında I*. İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları.* İstanbul: Ana Yayınları.

Sümer, F. (1984). *Karakoyunlular I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sümer, F. (1993). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tanilli, S. (2003a). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I, İlkçağ*. İstanbul: Adam Yayınları.

Tanilli, S. (2003b). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası II, Ortaçağ*. İstanbul: Adam Yayınları.

Turan, O. (2002). *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071–1328).* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Turan, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul

Turan, O. (2004). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, O. (2005). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Uyumaz, E. (2001). Anadolu Selçuklu Çağı Kronolojisi. *Cogito, 29*, 169–182.

Uyumaz, E. (2003). *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220–1237).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, M. A. (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518–1566).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, M. A. (1992a). Harput Sancağı Tahrir Defterleri. *Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11–12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler* (s. 101–109). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Ünal, M. A. (1992b). XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı. *Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11–12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler* (s. 89–99). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Yetkin, S. K. (1959). *İslam Mimarisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Yıldırım, R. (1990). Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(1) 315–322.

Yıldız, H. D. (1992). Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması. *Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11–12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler* (s. 33–41). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Yinanç, M. H. (1940). Akkoyunlular. *İslam Ansiklopedisi* (c. I, s. 251–270). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Yinanç, M. H. (1949). Belek. *İslam Ansiklopedisi* (c. II, s. 468–463). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Yinanç, M. H. (1968). Sultan Alp Arslan Zamanında Bizans'a Yapılan Gazalar ve Anadolu Fütuhatı. *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan* (s. 27–66). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Yinanç, M. H. (2007). *İbn Bibi Selçukname.* R. Yinanç ve Ö. Özkan (Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Yinanç, R. (1989). *Dulkadir Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yücel, Y. (1985). Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri. *Belleten, XLIX*(194), 287–313. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.